

Kocatepe İslami İlimler Dergisi

Journal of Kocatepe Islamic Sciences

e-ISSN: 2757-8399

cilt/volume: 6 • sayı/issue: 1 •(Haziran/June 2023): 280-307

Hicrî II. Asırda Hadis Rivayeti: Mu'âfâ b. 'İmrân'ın (öl. 185/801) Vasiyet'indeki Belâğ Rivayetler

Hadith Narration in the Second Hijri Century: The Balagh Narrations in the Wasiyet of Mu'âfâ b. 'Imrân (d. 185/801)

Halil İbrahim DOĞAN

Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi
Hadis Anabilim Dalı

Assist. Prof., University of Ankara Yıldırım Beyazıt Faculty of Islamic Sciences
Department of Basic Islamic Sciences
Ankara/Türkiye

✉ hidogan@aybu.edu.tr orcid.org/0000-0002-9644-5498

Makale Bilgisi / Article Information

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 27.03.2023

Kabul Tarihi / Accepted: 06.06.2023

Yayın Tarihi / Published: 15.06.2023

Atıf/Cite as: Doğan, Halil İbrahim. "Hicrî II. Asırda Hadis Rivayeti: Mu'âfâ b. 'İmrân'ın (öl. 185/801) Vasiyet'indeki Belâğ Rivayetler". *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 6/1 (Haziran 2023), 280-307. <https://doi.org/10.52637/kiid.1271654>

İntihal/Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi/This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Yayıncı/Publisher: Afyon Kocatepe University • <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kiid> • kiid@aku.edu.tr

© Halil İbrahim DOĞAN | Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 (CC BY-NC) International License

Hicrî II. Asırda Hadis Rivayeti: Mu'âfâ b. 'İmrân'ın (öl. 185/801) *Vasiyet*'indeki Belâğ Rivayetler

Öz

İnsanoğlunun vasiyet bırakması doğal bir olaydır. İslâm'la birlikte Allah'ın emri ve Hz. Peygamber'in hadislerinin neticesinde vasiyetin dinî bir boyutu da olmuştur. Bu durum, bir Müslümanın ardında vasiyet bırakmasında önemli bir etken sayılmıştır. Vasiyet, bir kimsenin ölümünden sonra yerine getirilmesini istediği şeyler anlamında olsa da hicrî ilk asırlardan itibaren pek çok İslâm âlimi, tavsiye, nasihat ve öğüt tarzındaki konuların yer aldığı vasiyetler kaleme almıştır. Hicrî ikinci asırda yaşayan Mu'âfâ b. 'İmrân (öl. 185/801), çocuk ve akrabaları ile diğer Müslümanlara yani İslâm ümmetine yönelik bir *Vasiyet* bırakmıştır. Muhaddis, mutasavvıf ve aynı zamanda bir fakih olan Mu'âfâ, birçok temel hadis kitabında rivayeti bulunan sika bir râvîdir. Mu'âfâ, sünen, edeb ve zühd olmak üzere çeşitli konularda eserler telif etmiştir. Bu çalışmanın konusu, Mu'âfâ'nın eserlerinden biri olan *Vasiyet*'inin hadisle ilgili boyutunu incelemektir. Eserin konu edilmesinin sebebi, müellifin bazı görüşleri yanında *Vasiyet*'te daha ziyade hadislerin nakledilmiş olmasıdır. Hatta bundan dolayı esere "Hadislerle *Vasiyet*" denilmesi bile uygundur. Fakat Mu'âfâ'nın *Vasiyet*'te hatırlattığı hususlardan her biri hakkında hadis nakletmediğini de belirtmek gerekir. Böyle de olsa neredeyse tamamına yakını Hz. Peygamber, sahâbe, tâbiûn ve önceki peygamberlerden nakledilen rivayetlerden oluşan *Vasiyet*'in incelenmesinin hicrî II. asırda hadis ilminin durumunu gözlemek açısından önemli olacağı düşünülmektedir. Çalışmanın amacı, hicrî ikinci asrın belirgin özelliklerinden biri olan ve başta hadis olmak üzere diğer ilim dallarında telif edilen çeşitli eserlerde "belâğ" sığasıyla hadis nakletme yönteminin Mu'âfâ b. 'İmrân'ın *Vasiyet*'i özelinde ortaya koymaktır. Zira *Vasiyet*'teki hadislerin tamamı belâğ sığasıyla nakledilip merfû' hadislerde Hz. Peygamber'i, mevkûf hadislerde sahâbeyi, maktû' hadislerde tâbiûnu ve önceki peygamberlerden gelenlerde ise onların isimlerini zikretmekle yetinmektedir. *Vasiyet*'te 259 hadis nakledildiği belirlenmiş ve bunlar, nitel araştırma yöntemlerinden doküman analiz metoduyla incelenmiştir. Tespit edildiğine göre bu hadislerin 162'si merfû', 53'ü mevkûf, 26'sı maktû' ve 15'i ise önceki peygamberlerin sözü iken 3 tanesinin hangi hadis türüne dâhil edileceği tespit edilememiştir. Yine *Vasiyet*'teki 259 hadis 164'ü temel hadis kaynaklarımızda bulunmaktayken 50'si diğer eserlerde yer almaktadır. Geriye kalan 45 hadis ise herhangi bir eserde nakledildiği belirlenememiştir. Ayrıca *Vasiyet*'teki hadislerden kaynağı tespit edilenlerin büyük bir kısmında lafız farklılıklarının olduğu ve bazılarının taktî/ihtisar yöntemiyle nakledildiği görülmüştür. Mu'âfâ b. 'İmrân'ın *Vasiyet*'indeki rivayetler incelendiğinde elimizdeki verilerden hareketle her bir hadis hakkında sahih hükmünü vermek mümkün gözükmemektedir. Zira hadislerin bir kısmının kaynağı bulun(a)madığı için senedi hakkında bir araştırma yapma imkânı yoktur. Diğer taraftan *Vasiyet*'teki hadisler araştırılırken onlardan bazıları hakkında tenkidler olduğu da tespit edilmiştir. Mu'âfâ'nın naklettiği bazı mevkûf hadislerin diğer eserlerde merfû' ya da bunun tam tersi bir durumun görüldüğü hadisler de bulunmaktadır. Yine *Vasiyet*'te nakledilen mevkûf ya da maktû' bir hadis râvîsinin başka kitaplarda farklı olduğu da belirlenmiştir. Mu'âfâ, *Vasiyet*'ini 12 asırdan fazla bir zaman önce yazmış olsa da eserin günümüze de hitap ettiğini söylemek mümkündür. Hatta zamanımızda ilgili *Vasiyet*'e o dönemden daha fazla ihtiyacımızın olduğu ifade edilebilir. Aslında *Vasiyet*'in İslâm ümmetinin her dönemine yönelik bir eser olduğu da inkâr edilemez. Bununla birlikte bir mazeret olmadıkça kadınların evde kalmaları gerektiğine dair görüşü gibi günümüz açısından problem teşkil edebilecek bazı hatırlatmaları da Mu'âfâ'nın yaşadığı dönemdeki güvenlik, savaş vb. olaylar ya da naklettiği hadislerle bağlı olarak kişisel görüşü açısından değerlendirmek mümkündür. Ayrıca *Vasiyet*'te bazen aynı konuları farklı yerlerde birçok kez tekrarladığı da dikkat çekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Mu'âfâ b. 'İmrân, *Vasiyet*, Belâğ, Hicrî II. Asır.

Hadith Narration in the Second Hijri Century: The Balagh Narrations in the *Wasiyet* of Mu'âfâ b. 'Imrân (d. 185/801)

Abstract

It is natural for human beings to leave a will. With Islam, as a result of Allah's command and the Prophet's hadiths, wills also had a religious dimension. This is considered an important factor for a Muslim to leave a will. Although a will means something that a person wishes to be fulfilled after his death, since the first hijri centuries, many Muslim scholars have also written wills that include advice, counsel and exhortation. Mu'âfâ b. 'Imrân (d. 185/801), who lived in the second hijri century, left a *Wasiyet* for his children, relatives and other Muslims, that is, for the Muslim ummah. Mu'âfâ, a muhaddith, a sufi and a faqih, was a thiqa (reliable) rawi whose narrations are found in many of the main books of hadith. Mu'âfâ wrote works on various subjects, including the sunnah, manners, and asceticism. The subject of this study is to examine the hadith-related dimension of Mu'âfâ's *Wasiyet*, one of his works. The reason for the subject matter of this work is that, in addition to some of the author's views, hadiths are mostly quoted in the *Wasiyet*. For this reason, it is even appropriate to call the work "Wasiyet with Hadiths". It is worth noting, however, that Mu'âfâ did not narrate a hadith on each of the points he recalled in the *Wasiyet*. Even so, it is thought that analyzing the *Wasiyet*, which consists almost entirely of narrations from the Prophet, the Companions, the Tâbiün, and the previous prophets, will be important in terms of observing the state of hadith scholarship in the second hijri century. The aim of this study is to reveal the method of narrating hadith in the form of "balagh" in various works written in other branches of science, especially in hadith, which was one of the prominent features of the second hijri century, in the specific case of Mu'âfâ b. 'Imrân's *Wasiyet*. This is because all of the hadiths in the *Wasiyet* are narrated in the form of balagh, and he only mentions the Prophet in the marfû' hadiths, the Companions in the mawqûf hadiths, the tâbiün in the maqtû' hadiths, and their names in the hadiths from the previous prophets. It was determined that 259 hadiths were quoted in *Wasiyet* and these were analyzed by document analysis method, one of the qualitative research methods. It was determined that 162 of these hadiths were marfû', 53 were mawqûf, 26 were maqtû', and 15 were the sayings of the previous prophets, while it was not possible to determine which type of hadith to include three of them. Again, 164 of the 259 hadiths in *Wasiyet* are found in our basic hadith sources, while 50 of them are found in other works. The remaining 45 hadiths could not be identified as having been transmitted in any work. In addition, it has been observed that most of the hadiths in the *Wasiyet* whose sources have been identified have differences in wording and some of them have been transmitted with the taqtî'/ikhtisar method. When the narrations in Mu'âfâ b. 'Imrân's *Wasiyet* are analyzed, it does not seem possible to judge each hadith as authentic based on the available data. On the other hand, while researching the hadiths in the *Wasiyet*, it was found that some of them were criticized. There are also some mawqûf hadiths that Mu'âfâ narrated that are found in other works as marfû' or vice versa. It has also been determined that the narrator of a mawqûf or maqtû' hadith narrated in the *Wasiyet* is different in other books. Although Mu'âfâ wrote his *Wasiyet* more than 12 centuries ago, it is possible to say that the work is also relevant today. In fact, it can be argued that we need the relevant *Wasiyet* even more in our time than it was then. In fact, it cannot be denied that the *Wasiyet* is a work for every period of the Muslim ummah. In addition, it is possible to evaluate some reminders that may pose a problem for today, such as his view that women should stay at home unless there is an excuse, in terms of Mu'âfâ's personal opinion depending on the security, war, etc. events in his time or the hadiths he narrated. It is also noteworthy that he sometimes repeats the same topics many times in different places in the *Wasiyet*.

Keywords: Hadith, Mu'âfâ b. 'Imrân, *Wasiyet*, Balagh, The Second Hijri Century.

GİRİŞ

Vasiyet hem insanî hem de dinî boyutu olan bir durumdur. Sahip olduğu bir şeyi kendisinden sonra gelen kimselere bırakmak insanın tabiatında bulunduğu için eskiden beri bütün toplumlarda ve hukuk sistemlerinde vasiyet kabul edilmiştir. İslâm'da ise insanların dünyevî ve uhrevî ihtiyaçları gözetilerek vasiyet hakkı tanınmıştır.¹ Kur'an'daki pek çok âyette ve Hz. Peygamber'in hadislerinde bu husus ifade edilmektedir. Bir kimsenin ölümünden sonra yerine getirilmesini istediği şeylerin yazıldığı vasiyet hakkında Allah "Birinize ölüm yaklaştığında eğer geriye mal bırakıyorsa annesine, babasına ve akrabasına uygun bir vasiyette bulunması, sakınanlara bir borç olmak üzere yazıldı."² ve Rasûlullah "Vasiyet edeceği bir şeyi olan Müslümanın bir kimsenin vasiyeti yanında yazılı olmaksızın iki gece geçirmesi doğru değildir."³ buyurmuştur. Bu konudaki dinî gerekçeler, İslâm dininde vasiyet bırakmanın en önemli etkenlerinden biri olmuştur.⁴

Günümüzde vasiyet bırakmak daha ziyade maddî bir karşılığa tekabül etse de kelime öğüt, nasihat, tavsiye vb. manalarını da kapsamaktadır.⁵ Aslında maddî vasiyetler, bırakanın ailesi ve akrabaları ile sınırlı iken dinî içerikli vasiyetler İslâm toplumun tamamına hitap etmektedir. Konuya bu açıdan bakıldığında Veda hutbesiyle başta Hz. Peygamber olmak üzere Ebû Hanîfe (öl. 150/767), Mu'âfâ b. 'İmrân (öl. 185/801), Bâcî (öl. 474/1081), İbnü'l-Cevzî (öl. 597/1201), İbn Kudâme (öl. 620/1223), Birgivî (öl. 981/1573) gibi pek çok âlim ardında manevî ilkelerin bulunduğu vasiyetler bırakmıştır.⁶

Bu makalenin konusu, hicrî ikinci asırda yaşayan ve tebe-i tâbiünden olan mutasavvif, muhaddis ve fakih Mu'âfâ b. 'İmrân'ın *Vasiyet'*idir.⁷ *Vasiyet'*ini başta çocuk ve akrabaları olmak üzere bütün Müslümanlara bıraktığını söyleyen Mu'âfâ'nın zikrettiği hususlar maddî değil de manevî ilke ve esasların olduğu tavsiye, öğüt ve nasihatlerdir. Bu eserin ele alınmasının nedeni, hicrî ikinci asırdaki hadis rivayetinin öne çıkan özelliği olan belâğ sığasıyla nakledilen rivayetlerden oluşmasıdır. Zira Mu'âfâ, *Vasiyet'*te tavsiye ettiği konu hakkında birkaç cümle sarfettikten sonra Hz. Peygamber, sahâbe ve tâbiûn ile önceki peygamberlerden gelen rivayetleri zikretmektedir. Bundan dolayı Mu'âfâ'nın *Vasiyet'*inin hadis ilmi açısından incelenmesinin önemli olacağı düşünülmektedir. Malum olduğu üzere gelişen olayların neticesinde hadis ilminde hicrî birinci asrın ikinci yarısından itibaren isnâd kullanılmaya başlanmıştır. Bu bağlamda çalışmanın amacı, hicrî ikinci asırda telif edilen *Vasiyet'*te hadislerin herhangi bir sened olmadan belâğ sığasıyla nakledildiğini ve muhaddis Mu'âfâ'nın özelinde isnâdın kullanılmasına bazen dikkat edilmediğini göstermektir. *Vasiyet'*, hadis ilmiyle alakalı doğrudan bir eser olmamakla birlikte bu asırda diğer ilimlerde telif edilen kitaplarda da hadis kaynaklarındaki gibi senedle hadis rivayet etme yaklaşımının bulunduğu ve eserin neredeyse tamamen hadislerden müteşekkil olduğunu dikkate almak gerekmektedir. Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman analiz metodu

¹ Abdüsselam Arı, "Vasiyet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/553.

² el-Bakara 2/180. Vasiyetle ilgili diğer bazı âyetler için bk. el-Bakara 2/182, 240, en-Nisâ 4/12, el-Mâ'ide 5/106.

³ Ebû 'Abdullah Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Yemenî, *el-Muvatta'*, thk. Muhammed Fu'âd 'Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâsî'l-'Arabiyye, 1995), "el-Vasiyye", 1; Ebû 'Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Şu'ayb el-Arna'ût vd. (Beyrut: Mü'essesetü'r-Risâle, 1996), 9/128 (No. 5118); Ebû 'Abdullah Muhammed b. İsmâ'il el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, thk. Şu'ayb el-Arna'ût vd. (Beyrut: er-Risâletü'l-İlmiyye, 2011), "el-Vesâyâ" 1 (No. 2378); Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, *Sahîhu Müslim*, thk. Muhammed Fu'âd 'Abdülbâkî (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1991), "el-Vasiyye" 1. Bu konuyla ilgili daha fazla hadis için hadis kitaplarındaki vasiyet bölümlerine bakınız.

⁴ Ömer Bozkurt, "İslam Felsefesinde Vasiyet Kültürü: İslam Filozoflarının Vasiyetleri", *Toplum Bilimleri Dergisi* 8/15 (2014), 63-64.

⁵ Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr el-Mısırî, *Lisânu'l-'Arab*, thk. Ahmed Fâris eş-Şidyâk vd. (Beyrut: Dâru Sâdır, 1994), "vesâ", 15/394; Ebû't-Tâhir Muhammed b. Ya'kûb el-Firûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, thk. Muhammed Nu'aym el-'Arkûsî vd. (Beyrut: Mü'essesetü'r-Risâle, 1995), "vesâ", 1343.

⁶ Türk Edebiyatındaki ve İslâm filozoflarının yazdığı vasiyetler için bk. Aziz Kılıç, *Türk Edebiyatında Vasiyetnâmeler* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2006); Bozkurt, "İslam Felsefesinde Vasiyet Kültürü", 70-79.

⁷ Arapçada bu kelime "Vasiyyet" şeklinde olmasına karşılık Türkçede "Vasiyet" olduğu için hem eser isimlerinde hem diğer hususlarda bu şekilde kullanılmıştır.

kullanılarak hicrî ikinci asırda telif edilen bazı kitaplarda belâğ sîgasıyla nakledilen hadisler belirlenmiş, Mu'âfâ b. 'İmrân ile *Vasiyet*'i hakkında bilgiler verilmiş, *Vasiyet*'teki hadislerin temel hadis kaynakları ve diğer eserlerdeki yerleri tespit edilmeye çalışılmıştır. İslâmî ilimlerin oluşum dönemi olan hicrî ikinci asırdan günümüze çok az sayıda eserler ulaşmıştır. Dolayısıyla hicrî ikinci asra ait bir metnin genel olarak İslâmî ilimler ve özel olarak hadis ilmi bakımından önem arz etmesi sebebiyle hakkında herhangi bir çalışmanın olmadığı Mu'âfâ'nın *Vasiyet*'i özelinde böyle bir araştırmanın alana katkı sunacağını söylemek mümkündür.

1. HİCRÎ II. ASIRDA BELÂĞ RİVAYET

Hz. Peygamber'in hadisleri kitaplarda her zaman muttasıl bir senedle tahrîr edilmemektedir. Hicrî birinci asrın ikinci yarısından itibaren kullanılan isnâd, belli bir süreç içerisinde zamanla gelişerek yerleşmeye başlamıştır. Bunu görmek için hicrî ilk iki asırdan elimizde bulunan eserlere bakmak yeterlidir. Hem hadis hem de diğer alanlarda hicrî ikinci asırda telif edilen kitaplarda muttasıl isnâda sahip sahih hadislerin yanında senedi kopuk olan mürsel, munkatı', mu'dâl, mu'allak gibi zayıf rivayetler de vardır. Bu zayıf rivayetlerin bazılarının naklinde belâğ sîgasının kullanıldığı görülmektedir. Senedinde belâğ/عَلَّغَ sîgasının olduğu hadisler, nakledilen kimseye ait olduğuna veya ondan işitildiğine kesin bir şekilde delâlet etmediği için aksi sabit oluncaya kadar zayıf kabul edilir.⁸ Mu'âfâ, *Vasiyet*'teki hadisleri genellikle bu sîganın belâğnâ/عَلَّغَ şeklini kullanarak aktarmaktadır. Müellif, bu sîgadan sonra merfû' hadislerde Hz. Peygamber'i, mevkûf hadislerde sahâbîyi, maktû' hadislerde tâbîyi ve önceki peygamberlerden naklettiklerini ise onların isimlerini zikretmekle yetinmekte, senedin kendisine ulaşan kısmına yer vermemektedir. Dolayısıyla Mu'âfâ'nın belâğ sîgasını kullanarak rivayet ettiği hadislerin mu'allak olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü *Vasiyet*'teki hadisler, müellif tarafından olmak üzere seneddeki birçok râvî zikredilmeden nakledilmektedir. Hatta eserin neredeyse tamamında hadisin kendisine dayandırıldığı kimseler hariç başka biri yer almamaktadır.

Belâğ sîgası ile hadis rivayet etme, hicrî II. asrın öne çıkan özelliklerinden biridir. Eser sahibi birçok müellifin bu sîgayla pek çok hadis naklettiği görülmüştür.⁹ Elbette ki hicrî ikinci asırda telif edilen her bir eserde belâğ sîgasıyla nakledilen rivayetin bulunduğunu belirtmek doğru olmasa da oldukça yaygın olduğu söylenebilir. Meselâ, Ebû Hanîfe'nin öğrencisi Şeybânî (öl. 189/805), *el-Asl*'ında mükerrerleriyle birlikte toplam 1.957 hadise yer vermiş ve bunun 912 tanesini belâğ sîgasıyla rivayet etmiştir.¹⁰ Ebû Yûsuf (öl. 182/798) ise *Kitâbu'l-Âsâr*'da 28 hadisi belâğ sîgasıyla nakletmiştir.¹¹ Ayrıca hicrî ikinci asır âlimlerinden Yezîd b. Ebû Habîb (öl. 128/745), İbn Ebû 'Arûbe (öl. 156/773) İbrâhîm b. Sa'd ez-Zührî (öl. 183/799), Ebû İshâk el-Fezârî (öl. 188/804 [?]) ile Muhammed b. Fudayl ed-Dabbî'nin (öl. 195/811) kitaplarında yapılan taramalar neticesinde az veya çok bu tür rivayetlerin yer aldığı görülmüştür.¹² Belâğ sîgasıyla hadis rivayet konusunda benzer durumu hadis alanında telif edilen eserlerde de görmek mümkündür. Bunu tespit edebilmek için iki ayrı başlık

⁸ Abdullah Aydın, "Belâğ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/388.

⁹ Bünyamin Erul, "Hicrî II. Asırda Rivayet Üslubu (I) : I. Rivayet Açısından Ma'mer b. Râşid'in (ö. 153) el-Câmi'i", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43/1 (2002), 44.

¹⁰ Ramazan Doğanay, *Hadis Usulü Açısından Şeybani ile Şafii'nin Mukayesesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 60. Şeybânî'nin *el-Asl* dışındaki diğer eserlerinde de belâğ sîgasıyla hadis naklettiği tespit edilmiştir. Bk. Mehmet Özşenel, *İlk Dönem Hadis-Rey Tartışmaları -Şeybânî Örneği-* (İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), 200-201.

¹¹ Fatih Bayram, *Ebû Yûsuf'un Kitâbu'l-Âsâr'ının Hadis İlmi Açısından Değerlendirilmesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 82. Ebû Yûsuf'un *el-Âsâr* haricindeki kitaplarında bu sîgayla rivayet ettiği hadisler için bk. Mehmet Özşenel, *Ebû Yûsuf'un Hadis Anlayışı* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2011), 101-102.

¹² Ayrıca bu konuda bk. Seyit Ali Güşen, *İlk İki Asır Hadis Eserlerindeki Rivayetlerin Temel Hadis Kaynaklarına İntikali (Fiten Rivayetleri Örneğinde)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 23-102.

altında hicrî ikinci asırda tasnif edilen temel hadis kaynakları ile zühd kitapları incelenmiştir. Böyle bir yöntem takip edilmesinin nedeni, Mu'âfâ'nın günümüze ulaşmasa da *el-Müsned* eserinin olması ve mutasavvıf kimliğinin yanında *Kitâbu'z-Zühd*'ünün bulunmasıdır.

1.1. Hicrî II. Asır Hadis Kitaplarındaki Belâğ Rivayetler

Mu'âfâ b. 'İmrân'ın yaşadığı hicrî ikinci asırda tasnif edilen hadis kitaplarından Ma'mer b. Râşid (öl. 153/770) ile kendisine aidiyeti hakkında tartışmalar olmakla birlikte¹³ er-Rabî b. Habîb'in (öl. 180/796 [?]) *el-Câmi'*, Mâlik b. Enes'in (öl. 179/795) *el-Muvatta'*, İbnü'l-Mübârek'in (öl. 181/797) *el-Müsned*'i ve İbn Vehb'in (öl. 197/813) *el-Câmi'* ile *el-Muvatta'*'nın bir kısmı elimizde bulunmaktadır. Bu eserler, belâğ rivayet açısından incelendiğinde karşımıza şöyle bir durum çıkmaktadır:

Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*inde birkaçı hariç hemen her bir hadisi isnâdıyla rivayet etmiştir. Ancak bu senedlerin bir kısmı sahih, müsned-muttasil olmasına karşılık çoğunluğu mürsel, munkatî', mu'allak veya hadis tekniği açısından çeşitli kusurları olan senedlere sahiptir. Ma'mer, eserindeki hadisleri farklı sîgaların yanı sıra *el-Câmi'*deki rivayet sayısına göre az olsa da bazen "belâğ" sîgasıyla senedsiz olarak nakletmektedir.¹⁴ Belâğ sîgasıyla *el-Câmi'*inde Ma'mer'in naklettiği hadislerin sayısı 15'tir.¹⁵ Ayrıca rivayetleri naklettikten sonra *وَبَلَّغْنِي* deyip *el-Câmi'*de zikrettiği hadisler de bulunmaktadır.¹⁶ İbâziyye mezhebinin temel hadis kaynağı olan ve Vârcelânî (öl. 570/1174) tarafından yeniden tertip edilip ilaveler yapılan er-Rabî b. Habîb'in *el-Câmi'*inde ise Ma'mer b. Râşid'in *el-Câmi'*ine göre belâğ sîgasıyla nakledilen çok daha fazla hadis bulunmaktadır. er-Râbî', eserinde "an" sîgasından sonra en çok "belağânî/belağânâ" sîgalarını kullanmaktadır. *el-Câmi'*de bu sîganın geçtiği hadis sayısının 119 olduğu tespit edilmiştir.¹⁷

Belâğ rivayet denildiğinde hadis kitapları içerisinde Mâlik b. Enes'in *el-Muvatta'*ı aklarmaktadır. Çünkü Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî (öl. 234/849) rivayetine göre *el-Muvatta'* incelendiğinde 224 hadisin senedinde belâğ sîgasının kullanıldığı belirlenmiştir. Oysa İbn 'Abdülberri (öl. 463/1071) *et-Temhîd*'de 61 tane belâğ hadisi ele almıştır ki bu sayıya "anî's-sika" sîgasıyla rivayet edilenler de dahildir.¹⁸ Muhtemelen bunun nedeni, İbn 'Abdülberri'nin sadece Mâlik b. Enes'in kendisinin bu sîgayı kullanarak naklettiği merfû' hadisleri dikkate almasıdır. Çünkü *el-Muvatta'*da senedinde belâğ sîgasının geçtiği mevkûf ve maktû' rivayetler de bulunmaktadır. Aslında Mâlik b. Enes'in belâğ sîgasını kullanarak naklettiği hadisler bağlamında Mu'âfâ b. 'İmrân'la bu açıdan bir karşılaştırma yapıldığında *el-Muvatta'* ile *Vasiyet* arasında bir benzerliğin olduğu söylenebilir. Çünkü Mu'âfâ da Mâlik gibi belâğ sîgasıyla merfû', mevkûf ve maktû' hadisler nakletmektedir.

'Abdullah b. el-Mübârek'in *el-Müsned*'inde belâğ sîgasının olduğu hadis bulunmazken İbn Vehb'in *el-Câmi'* ile *el-Muvatta'*nda bu sîga ile nakledilen hadisler yer almaktadır. *el-Câmi'*de İbn Vehb'in belâğ sîgasını değişik vecihleriyle 30 yerde kullanılmıştır.¹⁹ *el-*

¹³ Ahmet Özdemir, *İbâziyye'nin Ana Hadis Kitabı: el-Câmi'u's-Sahîh Müsnedü'r-Rebi' b. Habîb* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2020), 101-103; Bünyamin Erul, "Hicrî II. Asırda Rivayet Üslûbu (III): er-Rabî b. Habîb (ö. 175-180) ve Rivayet-Dirayet Açısından el-Câmi'", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 44/2 (2003), 40-43.

¹⁴ Erul, "Hicrî II. Asırda Rivayet Üslûbu (I)", 43.

¹⁵ Ebû 'Urve Ma'mer b. Râşid es-San'ânî, *el-Câmi'* - 'Abdurrezzâk b. Hemmâm'ın *el-Musannef*'inin 10. ve 11. cildi-, thk. Habîburrahman el-A'zamî (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1983), 10/388 (No. 19448), 10/405 (No. 19511), 10/459 (No. 19700), 11/16 (No. 19768), 11/36 (No. 19835), 11/54 (No. 19891), 11/94 (No. 20021), 11/124 (No. 20097), 11/150 (No. 20167), 11/199 (No. 20316), 11/205 (No. 20335), 11/248 (No. 20451), 11/250 (No. 20458), 11/266 (No. 20507), 11/339 (No. 20709).

¹⁶ Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, 10/405-406 (No. 19511), 10/467 (No. 19726), 11/91 (No. 20009), 11/141 (No. 20145), 20/143 (No. 20150), 11/198 (No. 20315), 11/393 (No. 20824).

¹⁷ Özdemir, *İbâziyye'nin Ana Hadis Kitabı: Müsnedü'r-Rebi' b. Habîb*, 176-178; Erul, "Hicrî II. Asırda Rivayet Üslûbu (III): er-Rabî b. Habîb (ö. 175-180) ve Rivayet-Dirayet Açısından el-Câmi'", 50-51.

¹⁸ Ebû 'Ömer Yûsuf b. 'Abdullah İbn 'Abdülberri en-Nemerî, *et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta' mine'l-me'ânî ve'l-esânîd fi hadîsi Rasûlullah*, thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf vd. (Londra: Mü'essesetü'l-Furkân, 2017), 16/53-402.

¹⁹ Emrullah Bolat, *Abdullah b. Vehb ve el-Câmi' Fi'l-Hadis Adli Eseri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 92.

Muvatta'nda da bu sîgayla hadis nakleden²⁰ İbn Vehb hakkında "Mısır'da "haddesenâ" ile "ahberenâ"nın arasını ayıran ilk kimse"²¹ denildiği göz önünde bulundurulduğunda onun belâğ sîgasını az kullanmasının nedeni anlaşılabilir. Ancak böyle olsa da bu sîgayı kullanmasının hadis ilmi açısından önemli olduğu söylenebilir.

1.2. Hicrî II. Asır Zühd Kitaplarındaki Belâğ Rivayetler

Hicrî ikinci asırdan günümüze ulaşan eserlerin bir kolunu da zühd kitapları oluşturmaktadır. Bu eserler, daha ziyade Hz. Peygamber, sahâbe ve tâbiûn ile önceki peygamberlerden nakledilen rivayetlerden oluşmaktadır. Ayrıca hadis kitaplarında zühdle ilgili müstakil bölümler de bulunmaktadır. Ancak yazılış amaçları, yöntem ve muhteva açısından hadis kitaplarıyla aralarında farklılıklar olduğunu belirtmek gerekmektedir. Mu'âfâ b. 'İmrân'ın hem *Kitâbu'z-Zühd* sahibi olması hem de bu eseri ile *Vasiyet*'i arasında bu bağlamda az da olsa bir ilişki bulunmasından dolayı zühd kitaplarının belâğ rivayet açısından incelenmesi önem arz etmektedir. Hicrî ikinci asırda telif edilen zühd kitaplarından günümüze ulaşanlar, İbnü'l-Mübârek, Mu'âfâ ve Vekî' b. Cerrâh'ın (öl. 197/812) eserleridir.

el-Müsned'inde belâğ sîgasıyla hadis nakletmeyen İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd*'ündeki bazı rivayetleri bu sîganın olduğu senedle zikretmektedir. *ez-Zühd*'deki 48 hadiste belâğ sîgası bulunmakta ve bunların 6 tanesinin İbnü'l-Mübârek'in kendisine ait olduğu görülmektedir.²² Mu'âfâ b. 'İmrân, *Vasiyet*'indeki rivayetlerin hepsini belâğ sîgasıyla nakletmesine karşılık *ez-Zühd*'ünde bu şekilde rivayet ettiği hadislerin sayısı 7'dir.²³ Vekî' b. el-Cerrâh'ın ise *ez-Zühd*'ünde sadece 1 hadisi belâğ sîgasıyla rivayet ettiği tespit edilmiştir.²⁴ Bu durum, belâğ sîgasıyla hadis rivayet etme noktasında âlimlerin farklı yaklaşımları olduğunu göstermektedir. Hatta aynı müellifin farklı eserlerinde birbirinden değişik yöntemler izlediği söylenebilir. İbnü'l-Mübârek'in *ez-Zühd*'ünde bu sîgayla pek çok hadis nakletmesine karşılık *el-Müsned*'inde buna yer vermemesi ve Mu'âfâ b. 'İmrân'ın *Vasiyet*'inde tamamen belâğ rivayetler aktarmasına rağmen *ez-Zühd*'ünde birkaç rivayet nakletmekle yetinmesi dikkat çekmektedir. Buna göre bir müellifin çeşitli eserler telif ederken dikkate aldığı amacın, takip ettiği yöntemin ve kitabın türünün önemli ve birbirinden farklı olduğu görülmektedir.

2. MU'ÂFÂ B. 'İMRÂN VE VASİYET'

2.1. Mu'âfâ b. 'İmrân

Süfyân es-Sevrî'nin (öl. 161/778) kendisine "yâkûtetu'l-'ulemâ" dediği Mu'âfâ b. 'İmrân, hicrî ikinci asırda Mevsil'da (Musul) yaşamış bir tebe-i tâbi'dir.²⁵ Hicrî 120 yılından

²⁰ Birkaç örnek için bk. Ebû Muhammed 'Abdullah b. Müslim İbn Vehb el-Mısırî, *el-Muvatta*', thk. Hişâm b. İsmâ'il es-Sîni (Demmam: Dâru İbni'l-Cevzi, 1999), 94 (No. 286), 111 (No. 351), 114 (No. 367), 115 (No. 370), 143 (No. 494).

²¹ Ebû 'Amr 'Osmân b. 'Abdurrahman İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî, *Ulûmu'l-hadîs*, thk. Nüreddîn 'Itr (Beyrut-Dımaşk: Dâru'l-Fikri'l-Mu'âsır-Dâru'l-Fikr, 2012), 139-140.

²² Ebû 'Abdurrahman 'Abdullah b. el-Mübârek el-Mervezî, *Kitâbu'z-Zühd ve yelîhî Kitâbu'r-Rekâ'ik*, thk. Habîburrahman el-A'zamî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004), 106 (No. 242), 122 (No. 304), 174-175 (No. 507), 184 (No. 539), 206 (No. 627), 252 (No. 856).

²³ Ebû Mes'ûd el-Mu'âfâ b. 'İmrân el-Mevsilî, *Kitâbu'z-Zühd ve yelîhî Müsnedü'l-Mu'âfâ b. 'İmrân el-Mevsilî* (Beyrut: Dâru'l-Beşâirî'l-İslâmiyye, 1999), 241 (No. 97), 248 (No. 109), 265 (No. 145), 268 (No. 152-153), 293 (No. 198), 306 (No. 222).

²⁴ Ebû Süfyân Vekî' b. el-Cerrâh er-Ru'âsî, *Kitâbu'z-Zühd*, thk. 'Abdurrahman 'Abdülcebbâr el-Feryevâ'î (Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1984), 2/531-532 (No. 270).

²⁵ Ebû Muhammed 'Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî İbn Ebû Hâtim, *Kitâbu'l-Cerh ve't-ta'dîl*, thk. 'Abdurrahman b. Yahyâ el-Mu'allimî el-Yemânî (Haydarâbâd: Matba'atu Meclisi Dâ'ireti'l-Ma'ârifî'l-'Osmâniyye, 1941), 8/400; Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî İbn Hibbân, *Kitâbu's-Sikât*, thk. Muhammed 'Abdürreşîd (Haydarabad: Matba'atu Meclisi Dâ'ireti'l-Ma'ârifî'l-'Osmâniyye, ts.), 7/529; Ebû Bekir Ahmed b. 'Alî Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu medîneti'l-İslâm*, thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2001), 15/305; Ebû'l-Haccâc Yûsuf b. 'Abdurrahman Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fi esmâ'i'r-ricâl*, thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Mü'essesetü'r-Risâle, 1988), 28/152; Ebû 'Abdullah Muhammed b. Ahmed Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şu'ayb el-Arna'ût vd (Beyrut: Mü'essesetü'r-Risâle, 1984), 9/82; İbrahim Hatiboğlu, "Muâfâ b. İmrân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/303.

sonra doğmuş,²⁶ oldukça erken bir dönemde ilmî yolculuklara başlayarak Mekke, Medine, Basra, Kufe, Bağdad, Şam, Mısır gibi önde gelen şehirlere ilmî yolculuklar yapmıştır. Ebû Hanîfe, İbn Cüreyc (öl. 150/767), Evzâ'î (öl. 157/774), Şu'be b. el-Haccâc (öl. 160/776), Süfyân es-Sevrî, Hammâd b. Seleme (öl. 167/784), el-Leys b. Sa'd (öl. 175/791), Mâlik b. Enes gibi hicrî ikinci asrın meşhur âlimlerinden dersler alan ve rivayette bulunan Mu'âfâ'ya İbnü'l-Mübârek, Bakiyye b. el-Velîd (öl. 197/812), Vekî b. el-Cerrâh, Bişr el-Hâfî (öl. 227/841) gibi önde gelen kimseler de öğrencilik yapmıştır.²⁷ Vefat tarihi konusunda farklı seneler zikredilse de hicrî 185 yılı daha çok kabul görmüştür.²⁸

Hadis ilmiyle meşgul olmayı her şeyden değerli gören Mu'âfâ b. 'İmrân, muhaddis olmasının yanı sıra aynı zamanda hadis rivayet eden bir râvîdir. Başta *Kütüb-i Sitte*'den Buhârî (öl. 256/870), Ebû Dâvûd (öl. 275/889), Nesâ'î (öl. 303/915) olmak üzere Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855), Dârimî (öl. 255/869), Dârekutnî (öl. 385/995), Taberânî (öl. 360/971) ve Beyhakî (öl. 458/1066) gibi pek çok muhaddis, Mu'âfâ'dan hadis rivayet etmiştir.²⁹ Mu'âfâ b. 'İmrân, cerh açısından incelendiğinde hiç tenkid edilmediği, münekkidlerini onu sika olarak kabul ettikleri görülmüştür.³⁰

Mu'âfâ b. 'İmrân, zâhidâne bir hayat süren ve güzel konuşan birisidir. Varlıklı bir aileden geldiği için zengin olan Mu'âfâ, mallarını akrabaları ve dostları için harcamış, kendisi ise kıt kanaat yaşamaya çalışmıştır. Birçok kimse tarafından takdir edilen, şerefli, saygın, cömert ve mütevazı bir âlimdir. İnsanlarla beraber yemek yemeyi ve yedirmeyi seven, tek başına yemek yemekten hoşlanmayan bir mutasavvıftır.³¹ Hâricîler iki oğlunu Mevsîl vakasında öldürüp malını talan ettiği zaman dahi herhangi bir tepki göstermemiştir. Nitekim Sıbt İbnü'l-Cevzî (öl. 654/1256), Mu'âfâ'nın hayatına değinirken bu hususa şöyle temas etmektedir: Bişr el-Hâfî'nin dediğine göre hocası Mevsîl'da iki oğlu öldürülünce çocuklarının bu olayda zâlim mi yoksa mazlûm mu olduklarını sormuş, onların mazlûm olduğu cevabını alıncı secdeye kapanmış, bundan dolayı kendisinde bir üzüntü emaresi görülmemiş ve evinde herhangi bir ses işitilmemiştir. Ayrıca kendisine destek olmak için taziyeye gelenlere "Eğer bana başsağlığı dilemek için geldiyseniz böyle yapmayın. Fakat beni tebrik etmek için geldiyseniz ne âlâ." demiştir.³²

2.12. Vasiyet'in Mu'âfâ b. 'İmrân'a Aidiyeti, Nüshası ve İsnâdı

Mu'âfâ b. 'İmrân, sünen, zühd, edeb, fiten ve diğer konularda birçok eser telif etmiştir.³³ Ancak onun Hârûnürreşîd'e (öl. 193/809) yazdığı mektubu bir kitap olarak kabul edilmezse *Kitâbu'z-Zühd* dışında başka bir eseri elimizde bulunmamaktaydı. Ayrıca *ez-Zühd*'ün sonunda yer alan *el-Müsned*, Mu'âfâ'nın günümüze ulaşan bir eseri olarak düşünülebilir. Ancak kendisine ait böyle bir eser olsa da orijinal hâliyle şu anda mevcut

²⁶ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 9/81.

²⁷ Hocaları ve öğrencileri hakkında geniş bilgi için bk. 'Âmir Hasen Sabrî, "Mukaddime", *Kitâbu'z-Zühd ve yelîhi Müsnedü'l-Mu'âfâ b. 'İmrân el-Mevsilî*, mlf. Ebû Mes'ûd el-Mu'âfâ b. 'İmrân el-Mevsilî (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1999), 91-142.

²⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu medîneti'l-İslâm*, 15/307; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 28/155-156; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 9/85.

²⁹ Hatiboğlu, "Muâfâ b. İmrân", 30/304; Halil İbrahim Doğan, "el-Mu'âfâ b. 'İmrân, Kitâbu'z-Zühd ve Eserdeki Merfû' Hadislerin Değerlendirilmesi", 2. *Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi*, ed. M. Dursun Erdem vd. (Ankara: Sonçağ Matbaacılık, 2018), 229-230.

³⁰ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 8/400; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu medîneti'l-İslâm*, 15/306-307; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 28/151-152; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 9/82; Ebû'l-Fazl Ahmed b. 'Alî İbn Hacer el-'Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb*, thk. İbrâhîm ez-Zeybek-'Âdil Mürşid (Beyrut: Mü'essesetü'r-Risâle, 2009), 4/103-104. Hayatı ve ilmî şahsiyeti hakkında geniş bilgi için bk. Sabrî, "Mukaddime", 9-90; Doğan, "el-Mu'âfâ b. 'İmrân, Kitâbu'z-Zühd ve Eserdeki Merfû' Hadislerin Değerlendirilmesi", 224-232.

³¹ Hatiboğlu, "Muâfâ b. İmrân", 30/304; Doğan, "el-Mu'âfâ b. 'İmrân, Kitâbu'z-Zühd ve Eserdeki Merfû' Hadislerin Değerlendirilmesi", 229.

³² Ebû'l-Muzaffer Yûsuf b. Kız'oglu Sıbt İbnü'l-Cevzî el-Bağdâdî, *Mir'âtu'z-zamân fi tevârihi'l-a'yân*, thk. İbrâhîm ez-Zeybek (Beyrut: er-Risâletü'l-Âlemiyye, 2013), 13/63.

³³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu medîneti'l-İslâm*, 15/303; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 28/150; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 9/81; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 4/104.

değildir. Zira *ez-Zühd*'ün muhakkiki, Mu'âfâ'nın rivayetlerini hadis kitaplarından tespit ederek cem' yoluyla bir araya getirip ona da *el-Müsned* adını vermiştir.³⁴ Buna karşılık yakın bir zamanda Mu'âfâ b. 'İmrân'ın çocuklarına, akrabalarına ve diğer Müslümanlara bıraktığını söylediği *Vasiyet*'i neşredilmiştir.³⁵ Fakat bu eserin günümüze ulaşan sadece bir nüshası bulunabilmiştir. Hicrî 812 tarihli bu nüsha, Fas'taki Karaviyyîn Üniversitesi'nin kütüphanesinde 1176/3 numarasıyla ve 12 varak hâlinde yer almaktadır. Ancak genel olarak iyi hâlde olsa da aşınma ve parçalanmadan dolayı bazı yerleri okunamamaktadır.³⁶ *Vasiyet*'in bilinen tek yazması olması nedeniyle bunu bir eksiklik olarak değerlendirmek mümkündür. Ancak silinmiş ve zarar görmüş yerlerin azlığı nedeniyle bu durum *Vasiyet*'in geneline fazla bir zarar vermemektedir. Aslında Mu'âfâ'nın naklettiği hadislerden hareketle onun hangi hususları vasiyet ettiğini ortaya çıkarmak da mümkündür. Ama bazen herhangi bir rivayete yer vermeden sadece ismen zikrettiği konuların oluşu bunu dezavantaja dönüştürmektedir. Zira silinmiş/zarar görmüş bir yerde böyle bir durumla karşılaşılması hâlinde Mu'âfâ'nın neyi vasiyet ettiğini belirlemek mümkün olmayacaktır.

Mu'âfâ'nın *Vasiyet*'inin sadece bir nüshası olsa da bazı kitaplarda onun böyle bir eseri olduğunu gösteren bilgiler de bulunmaktadır. Eserin muhakkikinin zikrettiği gibi bunları şu şekilde sıralamak mümkündür:³⁷

1. Mevsilli tarihçi Ebû Zekeriyâ el-Ezdî (öl. 334/946), Mu'âfâ b. 'İmrân'ın çocuklarından bahsederken onun *Vasiyet*'ine işaret etmekte, *Vasiyet*'in başından ve sonundan birkaç cümle zikretmektedir.³⁸

2. İbn Hayr el-İşbîlî'nin (öl. 575/1179) hocalarından okuduğu ya da icazetle rivayet hakkını elde ettiği eserlerden biri de *Kitâbu Vasiyeti'l-Mu'âfâ b. 'İmrân*'dır. O, *Fehrese*'de bu eserin Mu'âfâ'dan kendisine ulaşan isnâdına yer vermektedir.³⁹

3. *et-Tekmile*'de Endülüslü ilim ve edebiyat alanlarındaki âlimlerin tercemelerini zikreden İbnü'l-Ebbâr (öl. 658/1260), kitabın isnâd silsilesinde yer alan Ebü'l-Kâsım Mes'ûd b. 'Alî b. Mervân'dan (öl. 272/885) bahsederken onun 'Alî b. Şeybe'den (öl. ?) *Vasiyetü'l-Mu'âfâ b. 'İmrân*'ı rivayet ettiğini belirtmektedir.⁴⁰

4. Mu'âfâ'nın işittiğini söylediği küçük bir *el-Müsned*'i ve *Avâlî*'si olduğunu zikreden Zehebî, onun bir *Risâle* olacak kadar faydalı bir *Vasiyet*'i çocuklarına bıraktığını ifade etmektedir.⁴¹

Ayrıca muhakkik, bu eserin Mu'âfâ'ya kadar muttasıl bir şekilde olan râvîler silsilesini de *Vasiyet*'in ona ait olduğunu gösteren bir delil olarak zikretmektedir.⁴² Nitekim *Vasiyet*'in yazma nüshasındaki ilk sayfada yer aldığı gibi⁴³ Mu'âfâ b. 'İmrân'a kadar uzanan isnâddaki râvîler şöyledir: Ebû Bekir Yahyâ b. Muhammed b. Rızk el-Endelüsî (öl. 560/1165)→Ebû 'Âmir Muhammed b. Habîb b. 'Ubeydullah b. Mes'ûd el-Emevî (öl. 528/1134)→Ebü'l-Hasen Tâhîr b. Müfevvis b. Ahmed b. Müfevvis el-Mu'âfirî (öl. 484/1091)→Ebû 'Ömer Yûsuf b.

³⁴ Bk. Mu'âfâ b. 'İmrân, *ez-Zühd*, 361-402.

³⁵ Ebû Mes'ûd el-Mu'âfâ b. 'İmrân el-Mevsilî, *Vasiyetü'l-Mu'âfâ b. 'İmrân el-Ezdî el-Mevsilî ila men belağahû Kitâbuhû mine'l-veded ve'l-karâbe ve sâ'iri'l-Müslimîn*, thk. Rıdvân el-Hasrî (Rabat: Dâru'l-Emân, 2018).

³⁶ Rıdvân el-Hasrî, "Mukaddime", *Vasiyetü'l-Mu'âfâ b. 'İmrân el-Ezdî el-Mevsilî*, mlf. Ebû Mes'ûd el-Mu'âfâ b. 'İmrân el-Mevsilî (Rabat: Dâru'l-Emân, 2018), 41.

³⁷ Hasrî, "Mukaddime", 35-36.

³⁸ Ebû Zekeriyâ Yezîd b. Muhammed el-Ezdî, *Târîhu'l-Mevsil*, thk. Ahmed 'Abdullah Mahmûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006), 1/268-269.

³⁹ Ebû Bekr Muhammed b. Hayr el-İşbîlî, *Fehresetü İbn Hayr el-İşbîlî*, thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf-Mahmûd Beşşâr 'Avvâd (Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmiyye, 2009), 344.

⁴⁰ Ebû 'Abdullah Muhammed b. 'Abdullah İbnü'l-Ebbâr el-Kudâî, *et-Tekmile li-Kitâbi's-Sıla*, thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf (Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmiyye, 2011), 2/434. *et-Tekmile*'de "Mes'ûd b. 'Alî b. Mes'ûd" şeklinde geçse de bunun hatalı olduğu tespit edilmiştir. Rıdvân el-Hasrî, "Mukaddime", *Vasiyetü'l-Mu'âfâ b. 'İmrân el-Ezdî el-Mevsilî*, mlf. Ebû Mes'ûd el-Mu'âfâ b. 'İmrân el-Mevsilî (Rabat: Dâru'l-Emân, 2018), 38.

⁴¹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 9/84.

⁴² Hasrî, "Mukaddime", 36.

⁴³ Hasrî, "Mukaddime", 47.

'Abdullah b. Muhammed b. 'Abdülber en-Nemerî (öl. 463/1071)→Ebü'l-Fazl Ahmed b. Kâsım b. 'Abdurrahman et-Tâherenî (öl. 395/1005)→Muhammed b. Yahyâ b. 'Avâne es-Sa'lebî (öl. 361/972)→Ebü'l-Kâsım Mes'ûd b. 'Alî b. Mervân (öl. ?)→Ebü'l-Hasen 'Alî b. Şeybe b. es-Salt es-Sedûsî (öl. 272/885)→Ebü'l-Velîd Rabâh b. el-Cerrâh b. 'Abbâd el-'Abdî (öl. 240/844 [?])→Ebû Hâşim Zeyd b. 'Alî b. Ebû Hidâş el-Mevsilî (öl. 207/823)→Mu'âfâ b. 'İmrân.⁴⁴

Vâsiyet'in isnâd silsilesinde yer alan râvîler hakkında şu hususlara işaret etmek gerekmektedir:⁴⁵ Endülüslü Yahyâ b. Muhammed, rivayet ehlinden olup sika biridir.⁴⁶ Ebû 'Âmir, Endülüs şehirlerinden biri olan Şâtibe'dendir.⁴⁷ Ebû 'Âmir gibi Tâhir b. Müfevviz de Şâtibe'dendir. O, hadis ilmiyle çokça ilgilenen, hıfzıyla meşhur olan ve insanların en güvenilirlerindenidir.⁴⁸ Kendisinden pek çok rivayette bulunan Ebü'l-Hasen'in hocası İbn 'Abdülber ise Endülüs bölgesinin en meşhur âlimlerindenidir. Ebü'l-Fazl, küçükken Kurtuba'ya gelip burada yaşamış sika bir râvîdir. İbn 'Abdülber, kendisiyle birçok kez karşılaşmış rivayette bulunduğunu belirtmektedir.⁴⁹ Kurtubalı Muhammed b. Yahyâ, sika birisi olarak kabul edilmektedir.⁵⁰ Endülüs şehirlerinden biri olan Beccâne ahalisinden Mes'ûd b. 'Alî, hacca gitmiş ve ticaretle uğramıştır. Mısır'da içlerinde Nesâ'nin de yer aldığı bazı âlimlerden hadis işitmiştir.⁵¹ Ya'kûb b. Şeybe'nin (öl. 262/875) kardeşi 'Alî b. Şeybe ise bir süre Bağdad'da kalsa da daha sonra Mısır'a gelip yerleşmiştir.⁵² Mevsil'den olan Rabâh b. el-Cerrâh, Bağdad'da bir müddet ikamet etse de Mu'âfâ b. 'İmrân'dan hadis rivayet etmiş sika birisidir.⁵³ Zeyd b. 'Alî, Mu'âfâ b. 'İmrân'ın ashabındandır ve Malatya'da vefat etmiştir.⁵⁴ Bu bilgilere göre *Vâsiyet*, Mevsil'den Bağdad'a, Bağdad'dan Mısır'a ve buradan da Endülüs bölgesine geçmiştir. Râvîlerin çoğunluğu hakkında kaynaklarda az bilgi bulunsa da cerhta'dil açısından güvenilir; buldukları bölge ve yaşadıkları zaman dikkate alındığında birbirleriyle görüşme ve bir araya gelme imkânları olduğu görülmektedir. Dolayısıyla sika olan Mu'âfâ b. 'İmrân'ın *Vâsiyet*'inin isnâd silsilesinde herhangi bir kopukluk ve zayıflık bulunmamaktadır.

3. VÂSİYET'TEKİ BELÂĞ RİVAYETLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Mu'âfâ b. 'İmrân'ın *Vâsiyet*'i çocuklarına, akrabalarına ve diğer Müslümanlara yazdığı eserin başlığından anlaşılmaktadır. *Târîhu'l-Mevsil*'de belirtildiğine göre Mu'âfâ'nın dört veya beş oğlu vardır.⁵⁵ Çocuklarından üçünün ismi 'Alî, Ahmed ve Nüfeyl olup iki tanesi Hâricî baskınında öldürülmüştür.⁵⁶ İlim ehlinden olan oğlu ise 'Abdülkebîr'dir.⁵⁷ Eşi hakkında

⁴⁴ Mu'âfâ b. 'İmrân, *Vâsiyet*, 51-52.

⁴⁵ Ayrıca bk. Hasrî, "Mukaddime", 37-39.

⁴⁶ İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmilâ*, 4/150; Ebü'l-Kâsım Halef b. 'Abdûlmelik İbn Beşkûvâl el-Endelüsî, *es-Sıla*, thk. İbrâhîm el-Ebyârî (Kahire-Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Mısırî-Dâru'l-Kitâbi'l-Lübnânî, 1989), 3/967; Ebû 'Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm ve vefayâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. 'Ömer 'Abdüsselâm Tedmürî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1994), 38/335.

⁴⁷ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, 3/843.

⁴⁸ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, 1/376; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 19/88.

⁴⁹ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, 1/140; Ebû Ca'fer Ahmed b. Yahyâ ed-Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis fî târihi ricâli ehli'l-Endelüs*, thk. İbrâhîm el-Ebyârî (Kahire-Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Mısırî-Dâru'l-Kitâbi'l-Lübnânî, 1989), 1/248.

⁵⁰ Ebü'l-Velîd 'Abdullah b. Muhammed İbnü'l-Faradî el-Kurtubî, *Târîhu 'ulemâ'i'l-Endelüs*, thk. İbrâhîm el-Ebyârî (Kahire-Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Mısırî-Dâru'l-Kitâbi'l-Lübnânî, 1989), 2/739; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 26/285-286.

⁵¹ İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâ'i'l-Endelüs*, 2/827.

⁵² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu medîneti'l-İslâm*, 13/393-394; Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed el-'Aynî, *Meğâniyü'l-ahyâr fî şerhi esâmi ricâli Me'âni'l-âsâr*, thk. Muhammed Hasen Muhammed Hasen İsmâ'il (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006), 2/352.

⁵³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu medîneti'l-İslâm*, 9/424-425.

⁵⁴ Ebû Bekir Ahmed b. 'Alî el-Hatîb el-Bağdâdî, *Kitâbu'l-Müttefik ve'l-müfterik*, thk. Muhammed Sâdık Âydın el-Hâmidî (Dimaşk: Dâru'l-Kâdirî, 1997), 2/967-968; Ebü'l-Kâsım 'Ömer b. Ahmed İbnü'l-'Adîm el-Halebî, *Buğyetü't-taleb fî târihi Halep*, thk. Süheyl Zekkâr (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1988), 9/4054-4055.

⁵⁵ Ebû Zekeriyâ el-Ezdî, *Târîhu'l-Mevsil*, 1/267.

⁵⁶ İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6/206; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu medîneti'l-İslâm*, 15/305-306; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 28/149, 154-155; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 9/81, 83; 'Aynî, *Meğâniyü'l-ahyâr*, 3/53.

⁵⁷ İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6/63.

herhangi bir bilgi olmasa da kardeşleri Hâlid b. 'İmrân (öl. ?) ile Süleymân b. 'İmrân (öl. ?) idarecilik yapmıştır.⁵⁸ Ancak Mu'âfâ b. 'İmrân'ın *Vasiyet*'inde çocuklarına veya akrabalarına yönelik özel bilgilere yer verdiği bir bölüm bulunmamaktadır. Aslında bütün Müslümanlara hitaben yazılan *Vasiyet*'teki konu başlıklarına bakıldığında da bu durum açıkça görülmektedir.

Mu'âfâ b. 'İmrân, *Vasiyet*'inde İslâm diniyle ilgili pek çok konuya yer vermiştir. Ancak neredeyse tamamen rivayetlerden oluşsa da eserinde ele aldığı her hususta hadis nakletmemiştir. Hatta aynı yerde birçok konuyu zikretmekte, fakat sadece bir tanesi veya bazıları ile ilgili rivayetlere yer vermektedir. Meselâ, ilk olarak "Allah'a karşı takvalı olmak; O'na tevekkül etmek ve tutunmak; O'na itaat etmek ve muhabbet duymak; her şeyde O'nun gözetimi altında olduğunu idrak etmek; sabır; iyilik, takva, adalet ve ihsanda yardımlaşmak; yakın akrabaya vermek; münker, fuşşiyat, haddi aşmak, günah ve düşmanlıktan yasaklamak" şeklinde belirttiği hususlarda sadece takva ve tevekkül konusunda hadis aktarmaktadır.⁵⁹ Bundan dolayı öncelikle Mu'âfâ'nın hadis naklettiği konu başlıklarını görebilmek için aşağıdaki tablo hazırlanmıştır:

Tablo 1. *Vasiyet*'teki Konu Başlıklarında Kaynağına Göre Nakledilen Hadisler

Sıra No	Konu Başlığı	Merfû' Hadis	Mevkûf Hadis	Maktû' Hadis	İsrailiyyât	Toplam
1	Allah'a karşı takvalı ve tevekkül sahibi olmak	----	----	3	----	3
2	İslâm dininin farzlarını yerine getirmek (Namaz, oruç, hac ve zekât)	5	1	----	----	6
3	Kur'an	5	2	----	----	7
4	İnsanların arasını düzeltmek, büyüklere saygı ve küçüklere merhamet göstermek	2	1	----	----	3
5	Sıla-i rahim	4	----	----	1	5
6	Anne-babaya iyilik yapmak	2	----	----	----	2
7	Aile (Eşe güzel davranmak, kötü söz ve eziyetten uzak durmak, boşanmak, eşleri ve kız çocuklarını gerekli olmadıkça dışarı çıkarmamak, nafaka)	12	1	1	----	14
8	Komşuluk	4	1	----	----	5
9	Babanın dostlarına ve kardeşlerine iyilik etmek ve onlarla istişare etmek	2	2	----	----	4
10	Kölelere iyi davranmak	1	----	----	----	1
11	Nasihahat etmek ve mâlâyânî şeyleri terk etmek	2	1	----	1	4
12	Fitnelere kaçınmak ve (âhir zaman)	5	5	----	----	10
13	Bid'at-heva ehlinden uzak durmak ve cidali terk etmek	1	----	3	1	5
14	Teennî, sabır, öfkeyi yenmek ve sağlık istemek	10	1	----	----	11
15	İstişare ve istihare	5	----	----	1	6

⁵⁸ Hatiboğlu, "Mu'âfâ b. 'İmrân", 30/303.

⁵⁹ Mu'âfâ b. 'İmrân, *Vasiyet*, 52.

Sıra No	Konu Başlığı	Merfû' Hadis	Mevkûf Hadis	Maktû' Hadis	İsrailiyyât	Toplam
16	Çevremizdeki insanların salih kimseler olması	2	1	----	1	4
17	İnsanlara zulmetmek	1	----	----	----	1
18	Gıybet ve koğuculuk	1	----	----	----	1
19	Verdiği sözü tutmamak	----	----	----	1	1
20	Güzel-kötü ahlak, korkaklık ve cimrilikten sakınmak, insanlara yardım etmek	4	----	----	----	4
21	(Rızık) ve misafire ikramda bulunmak	3	----	1	2	6
22	Her şeyde (ev, elbise, yeme-içme) mutedil olmak (ve kibir)	9	4	2	----	15
23	Hayırda insanların birbirine denk olması	1	----	----	----	1
24	İnsanlardan bir şey istememek ve kanaatkâr olmak	2	----	2	----	4
25	Ticaret	5	3	----	----	8
26	Borç istemek	1	1	1	----	3
27	Bey'u'l-akârdan kaçınmak	2	----	----	----	2
28	Evlilikte denklik	1	4	2	----	7
29	Çocuklara güzel davranmak ve erkek olanın kulağını delmemek	5	1	----	----	6
30	Niyâha (Feryat ederek ve çığlıklar kopararak ölüye ağlamak)	5	1	----	----	6
31	Felaket, musibet vb. şeylere karşı sevabını Allah'tan umarak sabretmek	3	1	----	----	4
32	Kadınların cenazeyi takip etmemesi	1	----	----	----	1
33	Yemek anında çalgıdan (mizmar) uzak durmak	1	----	----	----	1
34	Sıkıntı ve afetlere karşı hazırlıklı olmak, Allah'a karşı hüsn-i zan beslemek	7	----	2	3	12
35	Şükür	2	----	1	1	4
36	Asabiyet	2	1	----	----	3
37	Nefsine ve hevaya karşı mücadele etmek	1	----	----	----	1
38	Şerde insanları örnek almamak	----	1	1	----	2
39	Teennî ve (acelecilik)	2	----	----	1	3
40	Şan-şöhret sahibi olmamak ve dünya malına karşı zühd sahibi olmak	1	1	2	----	4
41	İlim (Fıkıh, sünnet ve âsâr)	3	2	----	----	5
42	Feraiz	----	1	1	----	2
43	Arapça öğrenmek, ok atmak, ata binmek ve yüzmek	1	2	1	----	4

Sıra No	Konu Başlığı	Merfû' Hadis	Mevkûf Hadis	Maktû' Hadis	İsrailiyyât	Toplam
44	Doğru sözlü olmak ve yalan konuşmaktan sakınmak	3	4	----	1	8
45	İhanet ve hile	2	----	----	----	2
46	İnsanlarla iyi geçinmek	2	----	1	----	3
47	İçki	1	1	----	----	2
48	Cemaatle namaz kılmak	5	1	----	----	6
49	Cihad	5	1	----	----	6
50	(Nafile ibadetler ve ameller)	4	1	1	----	6
51	Niyet	1	2	1	----	4
52	Boş işleri terk etmek ve vera	2	----	----	----	2
53	Maişet	3	2	----	----	5
54	Vakar sahibi olmak ve az konuşmak	1	2	----	----	3
55	(Haya ve iman)	6	----	----	1	7
56	(Müslümanların birlik olması)	1	----	----	----	1
	Toplam	162	53	26	15	256

Mu'âfâ b. 'İmrân, *Vasiyet*'inde 162'si merfû', 53'ü mevkûf, 26'sı maktû' ve 15'i ise önceki peygamberlerin sözleri olmak üzere toplamda 256 hadis nakletmiştir. Müellif, bu hadislerden sadece "Sabırla Allah'ın sıkıntıyı kaldırmasını beklemek ibadettir."⁶⁰ rivayetini iki yerde tekrar etmiştir.⁶¹ Ayrıca Mu'âfâ'nın "belağanâ" sîgasıyla naklettiği üç rivayet daha vardır ki herhangi bir isme işaret etmemesi ve diğer kaynaklarda bulunmaması nedeniyle hangi çeşit hadis olduğu tespit edilememiştir.⁶² Yine içki içmenin haram olmasıyla ilgili *Vasiyet*'te naklettiğinden daha çok hadis olduğuna işaret eden⁶³ Mu'âfâ, böylece toplamda tekrarlarla birlikte 259 hadis rivayet etmektedir.

Mu'âfâ, *Vasiyet*'inde herhangi bir hadisin senedini zikretmemekte ve sadece belâğ sîgasını kullanarak şu şekilde nakletmektedir:

وَأَفَانُهُ بَلَّغْنَا عَنْ/أَنَّ النَّبِيَّ/الصَّحَابِيَّ/التَّابِعِيَّ/الْأَنْبِيَاءَ السَّابِقِينَ قَالَ/أَنَّهُ قَالَ .

Müellif, atıf harflerinden sonra belâğ sîgasıyla başlayıp "an" ya da "enne"yi zikretmekte, akabinde hadisin kaynağına göre merfû' hadislerde Hz. Peygamber'i, mevkûf hadislerde sahâbeyi, maktû' hadislerde tâbiîni ve önceki peygamberlerden gelenlerde ise onların isimlerini işaret etmekte, sonrasında ise "kâle" diyerek rivayete geçmektedir. Ancak her zaman hadisin başında bu ifadeler yer almamakta ve öncesine atıf yaparak duruma göre birkaçını belirtmekle yetinmekte, bazen de hiçbirine yer vermeden doğrudan hadisin metnini aktarmaktadır. Fakat diğer rivayetlerin aksine kölelikle ilgili nakledilen merfû' hadisin senedinde bulunan Süfyân es-Sevrî'yi ve fitne hakkındaki hadisin sahâbî râvîsi Huzeyfe b. el-Yemân'ı (öl. 36/656) zikretmektedir.⁶⁴ Bu bağlamda işaret edilmesi gereken bir

⁶⁰ Ebû 'Abdullah Muhammed b. Selâme el-Kudâ'î, *Müsnedü's-Şihâb*, thk. Hamdî 'Abdulmecîd es-Selefi (Beirut: Mü'essesetü'r-Risâle, 1985), 1/62-63 (No. 46-47); Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyn el-Beyhakî, *el-Câmi' li-şu'abi'l-îmân*, thk. 'Abdul'âlî 'Abdulhameyd Hâmid (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2003), 12/355 (No. 9531).

⁶¹ Mu'âfâ b. 'İmrân, *Vasiyet*, 86, 90.

⁶² Mu'âfâ b. 'İmrân, *Vasiyet*, 74, 83, 97.

⁶³ Mu'âfâ b. 'İmrân, *Vasiyet*, 100.

⁶⁴ Mu'âfâ b. 'İmrân, *Vasiyet*, 63, 65-66.

başka nokta ise Mu'âfâ'nın "وَبَلَّغْنَا أَنَّ اللَّهَ" sîgasıyla peş peşe üç ve sonrasında bir olmak üzere toplamda dört hadis rivayet etmesidir. Hicrî ikinci asırda kudsî hadis kavramı henüz olmadığı için⁶⁵ ikisinde Hz. Dâvûd'un ismi geçmesi ve diğer ikisinin ise Hz. Peygamber aracılığıyla nakledilmesi nedeniyle ikisi israiliyyât ve ikisi merfû' hadis kategorisine dâhil edilmiştir.

Mu'âfâ, *Vasiyet*'te çoğunlukla merfû' hadisler nakletse de mevkûf ve maktû' rivayetlere de yer vermektedir. Mevkûf hadislerin sahâbîlere göre dağılımı şöyledir:

Tablo 2. *Vasiyet*'teki Mevkûf Hadislerin Sahâbîye Göre Dağılımı

Sıra No	Sahâbînin İsmi	Mevkûf Hadis Sayısı
1	'Ömer b. el-Hattâb (öl. 23/644)	19
2	İbn Mes'ûd (öl. 32/652-53)	12
3	İbn 'Abbâs (öl. 68/687-88)	3
4	Huzeyfe b. el-Yemân (öl. 36/656)	3
5	'Abdullah b. 'Amr b. el-'Âs (öl. 65/684-85)	2
6	Ebü'd-Derdâ (öl. 32/652 [?])	2
7	Ebü Ümâme el-Bâhilî (öl. 86/705)	1
8	Ebü Dücâne (öl. 12/633)	1
9	Ümmü Seleme (öl. 62/681)	1
10	Hz. Ebû Bekir (öl. 13/634)	1
11	Sa'd b. Ebû Vakkâs (öl. 55/675)	1
12	'Abdullah b. Ebû Evfâ' (öl. 86/705)	1
13	Mu'âz b. Cebel (öl. 17/638)	1

Tabloya göre *Vasiyet*'te 13 sahâbîden toplamda 44 mevkûf hadis nakledilmektedir. Ayrıca müslüman olup olmadığı tartışmalı olan İbn Sayfî'nin (öl. 612[?])⁶⁶ 1 rivayeti bulunmaktadır. Fakat hangi sahâbîden geldiği belli olmayıp "Hz. Peygamber'in ashâbı ya da eşlerinden/ashâbından biri" denilerek mübhem râvîden nakledilen bazı mevkûf rivayetler de vardır.⁶⁷

Vasiyet'teki maktû' hadislerin tâbîlere göre dağılımı ise şöyledir:

⁶⁵ Bu konuda geniş bilgi için bk. İsa Akalın, *Hadis Tekniği Açısından Kudsî Hadisler* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014).

⁶⁶ Asri Çubukçu, "Eksem b. Sayfî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/550-551.

⁶⁷ Mu'âfâ b. 'Imrân, *Vasiyet*, 56, 85, 92, 93.

Tablo 3. *Vasiyet*'teki Maktû' Hadislerin Tâbiîye Göre Dağılımı

Sıra No	Tâbiînin İsmi	Maktû' Hadis Sayısı
1	Hasen el-Basrî (öl. 110/728)	3
2	er-Rabî' b. Hüseym (öl. 65/685)	2
3	Sa'îd b. Cübeyr (öl. 94/713)	2
4	Muhammed b. el-Hanefiyye (öl. 81/700)	2
5	Muhammed b. Ka'b el-Kurazî (öl. 108/726 [?])	2
6	Muhammed b. Sîrîn (öl. 110/729)	2
7	'Avn b. 'Abdullah b. 'Utbe (öl. 110/728)	1
8	'Ömer b. 'Abdül'azîz (öl. 101/720)	1
9	Mücâhid b. Cebr (öl. 103/721)	1
10	Sâlim b. 'Abdullah b. 'Ömer (öl. 106/725)	1
11	Nâfi' b. Hürmüz (öl. 117/735)	1
12	Habîb b. Ebû Sâbit (öl. 122/739)	1
13	Ahnef b. Kays (öl. 67/686-87)	1
14	İbrâhîm en-Neha'î (öl. 96/714)	1
15	'Ubeyd b. 'Umeyr el-Leysî (öl. 72-74/691-93 [?])	1
16	'Atâ' b. Ebû Rabâh (öl. 114/732)	1

Tabloya göre Mu'âfâ b. 'İmrân, *Vasiyet*'inde 16 tâbiîden 23 rivayet aktarmaktadır. Ancak Mu'âfâ'nın "كَانَ بَطَّالٌ" diyerek naklettiği iki rivayetin⁶⁸ kaynaklarda birisinin Müslim b. Yesâr'a (öl. 100/718),⁶⁹ diğerinin Dâvud b. Ebû Hind'e (öl. 139/756-57) ait olduğu tespit edilmiştir.⁷⁰ Müellifin isim belirtmeden "selef"ten diyerek aktardığı bir rivayet daha bulunmaktadır.⁷¹ Mu'âfâ'nın kendisi tebe-i tâbiînden olduğuna göre bu hadisi maktû' olarak kabul etmek mümkündür. Ayrıca *Vasiyet*'te az da olsa sahâbe ve tâbiûn dışındaki âlimlerden de rivayetler bulunmaktadır. Bu minvalde Süfyân es-Sevrî ile Sâlih b. Mismâr'dan (öl. ?) birkaç rivayet nakletmekte ve "başkası" diyerek diğerlerini mübhem olarak zikretmektedir.⁷²

Rivayet açısından *Vasiyet*'te dikkat çeken bir başka husus ise bazı konularda önceki peygamberlerin sözlerine yer vermesidir. Mu'âfâ Hz. İsa, Hz. Dâvud ve Lokmân'dan üçer, Hz. Süleymân'dan iki, Hz. İbrâhîm, Hz. Mûsâ ile Hz. Ya'kûp'tan ise birer rivayet nakletmektedir. Fakat sila-i rahim konusunda isim vermeden "belağânâ" diyerek şu rivayeti aktarmaktadır: "Kiyamet günü Allah'ın seçkin kulları, kendileri ile bağını kesenlerle irtibat kurarlar,

⁶⁸ Mu'âfâ b. 'İmrân, *Vasiyet*, 68.

⁶⁹ Ebû Muhammed 'Abdullah b. 'Abdurrahman ed-Dârimî, *Müsnedü'd-Dârimî (Sünenü'd-Dârimî)*, thk. Hüseyin Selim Esed ed-Dârânî (Riyad: Dâru'l-Muğnî, 2000), 1/389 (No. 410); Ebû 'Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *Kitâbu'z-Zühd*, thk. Muhammed 'Abdüsselâm Şâhin (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1999), 203 (No. 1407).

⁷⁰ Ebû Nu'aym Ahmed b. 'Abdullah el-İsfahânî, *Hilyetu'l-evliyâ' ve tabakâtu'l-asfiyâ'* (Kahire-Beyrut: Mektebetü'l-Hâncî-Dâru'l-Fikr, 1996), 3/92.

⁷¹ Mu'âfâ b. 'İmrân, *Vasiyet*, 60.

⁷² Mu'âfâ b. 'İmrân, *Vasiyet*, 82, 87, 90, 94, 104.

zulmeden kimseyi bağışlarlar ve kötülük yapanlara iyi davranırlar.”⁷³ Ancak bazı kaynaklarda aynı metinle olmasa da benzer bir lafızla Hz. İsa'nın sözü olarak nakledilmektedir.⁷⁴

Mu'âfâ b. 'İmrân'ın *Vasiyet*'inde naklettiği hadislerin metinleri açısından hadis ve diğer alanlardaki kitaplarla karşılaştırıldığında hemen hepsinde az veya çok bazı lafız farklılıklarının olduğunu söylemek mümkündür. Bu durum, hadislerin daha ziyade mana ile rivayet edilmesinin sonuçlarından biridir. Hicrî ikinci asırda hadisler yazılıp tedvin ve tasnif edilse de şifâhî rivayetin de yaygın olduğu ifade edilebilir. Ayrıca Mu'âfâ'nın bazen hadisin bir kısmını naklettiği (taktî') durumlar da bulunmaktadır. Meselâ, “Hz. Peygamber, ashabına Kur'an'dan bir sûre öğrettiği gibi istihare yapmayı da öğretmiştir.”⁷⁵ sîgasıyla hadisi nakletmekte, ancak sonrasını zikretmemektedir.⁷⁶ *Vasiyet*'teki taktî' uygulamasına diğer bir örnek, anne-babaya iyilik kısmında “(Önce) anne, sonra baba ve kız kardeş, sonra erkek kardeş” şeklinde rivayet ettiği merfû' hadistir.⁷⁷ Nitekim bu rivayetin öncesinde Rasûlullah'a kime iyilik yapılması gerektiğine dair bir soru ve sonrasında ise sıralamanın nasıl devam edeceğine dair bir cümle bulunmaktadır.⁷⁸ Mu'âfâ'nın böyle naklettiği pek çok örnek olmakla birlikte dikkat çeken bir başka misal ise niyet hadisidir. O, bu hadisin “Ameller ancak niyetlere göredir. Herkes için ancak niyet ettiği şey vardır.” kısmını nakletmekle yetinmektedir.⁷⁹ Oysa malum olduğu üzere bu hadisin devamında “Kimin hicreti Allah'a ve Rasûlü'ne ise onun hicreti Allah ve Rasûlü'nedir. Kimin hicreti de elde edeceği bir dünyalığa veya nikâhlanacağı bir kadına ise onun hicreti de o hicret ettiği şeydir.” şeklinde bir metin bulunmaktadır.⁸⁰

Mu'âfâ'nın *Vasiyet*'inde önceki hadisin metnine işaret ettiği ya da metnine yer vermediği hadisler de vardır. Meselâ, “Arapça öğrenmek, ok atmak, ata binmek ve yüzmek” hususlarını vasiyet ettikten sonra bu konuda Hz. Peygamber ve sahâbeden hadislerin geldiğine işaret etmektedir.⁸¹ Yine yalan söylemekle ilgili tavsiyesini belirten Mu'âfâ, bu konuda Hz. 'Ömer ile İbn 'Abbâs'tan kendisine rivayetlerin ulaştığını ifade etmektedir.⁸² Bir hadisin metninin önceki ile benzer olmasına örnek ise Hz. 'Ömer'in şöyle dediği rivayettir: “Bir kimse özürsüz olarak hac yapmayı terk ederse Yahudi veya Hıristiyan olarak ölür.” Mu'âfâ, devamında hadisin Hz. Peygamber'den de nakledildiğini söylemekte, ancak metnini aktarmayıp "نَحْوُهُ" ifadesine yer vermektedir.⁸³

Mu'âfâ'nın *Vasiyet*'indeki “belağanâ” sîgasıyla naklettiği her bir rivayet, başta hadis kitapları olmak üzere diğer alanlarda telif edilen eserlerde tespit edilmesi için araştırılmıştır. Bu araştırmanın sonucunda 259 hadisin 95'inin temel hadis kaynaklarımızda nakledilmediği görülmüştür. 95 hadisten 15'i sadece zühd kitaplarında, 19'u hadisle alakalı diğer eserlerde,

⁷³ Mu'âfâ b. 'İmrân, *Vasiyet*, 57.

⁷⁴ Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 78 (No. 482); Ebû Nu'aym, *Hilyetu'l-evliyâ'*, 5/238-239.

⁷⁵ Mu'âfâ b. 'İmrân, *Vasiyet*, 70.

⁷⁶ Buhârî, "et-Tevhîd", 10 (No. 7390).

⁷⁷ Mu'âfâ b. 'İmrân, *Vasiyet*, 57.

⁷⁸ Ebû Bısr Muhammed b. Ahmed el-Verrâk ed-Dûlâbî, *el-Künâ ve'l-esmâ'*, thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2000), 1/168-169 (No. 328).

⁷⁹ Mu'âfâ b. 'İmrân, *Vasiyet*, 104.

⁸⁰ Buhârî, "Bed'ü'l-Vahiy", 1 (No. 1); Ebû 'Abdullah Muhammed b. Yezîd İbn Mâce el-Kazvîni, *es-Sünen*, thk. Şu'ayb el-Arna'ût vd. (Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009), "ez-Zühd", 26 (No. 4227); Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyn el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kebir*, thk. 'Abdullah b. 'Abdülmühsin et-Türkî (Riyad: Dâru 'Âlemi'l-Kütüb, 2013), 1/127 (No. 184).

⁸¹ Mu'âfâ b. 'İmrân, *Vasiyet*, 95.

⁸² Mu'âfâ b. 'İmrân, *Vasiyet*, 97.

⁸³ el-Mu'âfâ b. 'İmrân, *Vasiyet*, 53-54 Bu rivayet, aynı lafızla değil de benzer bir şekilde bazı hadis kitaplarında geçmektedir. Mevkûf hâli için bk. Ebû Bekir 'Abdullah b. Muhammed İbn Ebû Şeybe el-Kûfi, *el-Musannef*, thk. Muhammed 'Avvâme (Cidde-Dımaşk: Dâru'l-Kible-Mü'essesetü 'Ulûmi'l-Kur'an, 2006), 8/459 (No. 14670); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kebir*, 9/227-228 (No. 8734) Merfû' hâli için bk. Dârimî, *el-Müsned*, 2/1122 (No. 1826); İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 8/457-458 (No. 14665).

16'sı ise diğer ilim dallarında telif edilen eserlerde olmasına rağmen 45 tanesi herhangi bir yerde rivayet edilmemektedir. Mu'âfâ'nın naklettiği 164 rivayet hadis kitaplarımızda aynı veya benzer lafızlarla tahrîc edilmiştir. Yani *Vasiyet*'teki hadislerin %36,67 temel hadis kitaplarında bulunmasa da %63,33'ü mevcuttur. Ayrıca *Vasiyet*'teki hadislerin herhangi bir yerde nakledildiği tespit edilemeyenlerin oranı ise %17,37'dir. *Vasiyet*'teki her bir hadisi ayrı ayrı değerlendirmek mümkün olmasa da zikredilen hususlar üzerinden birkaç örnek vermek mümkündür.

Vasiyet'teki 15 hadisin sadece zühd türündeki kitaplarda olmasının ayrı bir kategoride değerlendirilme nedeni, Mu'âfâ'nın da böyle bir eser telif etmesidir. Nitekim *Vasiyet*'indeki 4 hadisin aynı zamanda onun *ez-Zühd*'ünde de yer aldığı görülmüştür. Meselâ, "Sizin en şerhleriniz, bolluk içinde doğan ve gıdalanana, niyetleri türlü türlü giyecek ve yiyecek olan, yapmacık bir şekilde konuşan kimselerdir." hadisi Mu'âfâ'nın her iki eserinde de yer almakta, ancak mana aynı olsa da bazı lafız farklılıkları olduğu gözlemlenmektedir.⁸⁴ Yine Huzeyfe b. el-Yemân'dan naklettiği "Sizin en hayırlınız, dünya için ahiretini ve ahireti için dünyasını bırakmayan kimsedir." hadisi de böyledir.⁸⁵

Temel hadis kitaplarında bulunmayan 19 rivayetin hadis ilmiyle alakalı diğer eserlerde olduğu tespit edilmiştir. Meselâ, "Hiçbir mü'min yoktur ki Allah ona eziyet eden bir komşu göndermesin. Şayet eziyete sabrederse Allah onun ecrini verir."⁸⁶ merfû' hadisi benzer bir şekilde Hatîb el-Bağdâdî'nin (öl. 463/1071) *el-Müttefik ve'l-müfterik*'inde ve mevzû' hadislerin derlendiği kitaplarda bulunmaktadır.⁸⁷ Bir başka örnek ise kendisinden en çok mevkûf rivayetin nakledildiği Hz. 'Ömer'den gelen hadistir: "Çocuklarınıza yüzmeyi ve ok atmayı öğretiniz. Yün eğiren kadının eğlencesi ne iyidir."⁸⁸ Bu lafızlarla bir rivayet, sadece İbn Ebü'd-Dünyâ'nın (öl. 281/894) *el-İyâl*'inde⁸⁹ olsa da Hz. Peygamber'in hadislerinde yüzme ve ok atmanın öğretilmesinin geçtiği malumdur.

Vasiyet'teki 259 hadisin 16 tanesi ise hadis dışı diğer ilim dallarında telif edilen kitaplarda bulunmaktadır. Meselâ, tek başına yemek yemekle ilgili Hz. Peygamber'den nakledilen şu hadistir: "Sizin en şerhleriniz, tek başına yemek yiyen, yardımını esirgeyen ve insanı aç bırakanıdır."⁹⁰ Bu rivayet, daha uzun bir metinle İbn 'Asâkir'in (öl. 571/1176) *Târîhu Dimaşk*'ında yer almaktadır.⁹¹ Diğer bir misal ise öfke ile alakalı şu merfû' hadistir: "Öfkelenen bir kimse ancak cehennem ateşine yakın olur."⁹² Bu rivayet ise *İhyâ*'da yer almakta ve onun hadislerinin tahrîc edildiği *el-Muğnî*'de herhangi bir kaynak zikredilmemektedir.⁹³

Vasiyet'teki hadislerin 45 tanesi ise herhangi bir eserde tespit edilememiştir. Meselâ, "İmanın en sağlam bağı, Allah için sevmek ve Allah için buğzetmektir." merfû' hadisi herhangi

⁸⁴ Mu'âfâ b. 'İmrân, *Vasiyet*, 75; Mu'âfâ b. 'İmrân, *ez-Zühd*, 282 (No. 177).

⁸⁵ Mu'âfâ b. 'İmrân, *Vasiyet*, 80; Mu'âfâ b. 'İmrân, *ez-Zühd*, 271 (No. 157). Muhakkık'ın verdiği bilgilere göre her iki rivayet zayıftır. Diğer ikisi için bk. Mu'âfâ b. 'İmrân, *Vasiyet*, 93, 94.

⁸⁶ Mu'âfâ b. 'İmrân, *Vasiyet*, 61.

⁸⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Kitâbu'l-Müttefik ve'l-müfterik*, 2/571-572 (No. 316); Ebü'l-Fazl 'Abdurrahman b. Ebû Bekr es-Suyûtî, *ez-Ziyâdât 'ale'l-Mevzû'ât el-müsemmâ Zeylül-Le'âli'l-masnû'a*, thk. Râmiz Hâlid Hâc Hasen (Riyad: Mektebetü'l-Ma'ârif, 2010), 2/680 (No. 818); Ebü'l-Hasen 'Alî b. Muhammed İbn 'Arrâk el-Kinânî, *Tenzîhu's-şer'ati'l-merfû'a 'ani'l-ahbârî's-şeni'ati'l-mevzû'a*, thk. 'Abdulvehhâb 'Abdullatif-'Abdullah b. Muhammed es-Siddîk el-Gumârî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî-'İlmiyye, 1981), 2/313.

⁸⁸ Mu'âfâ b. 'İmrân, *Vasiyet*, 96.

⁸⁹ Ebû Bekir 'Abdullah b. Muhammed İbn Ebü'd-Dünyâ el-Bağdâdî, *Kitâbu'l-İyâl*, thk. Necm 'Abdurrahman Halef (Demmam: Dâru İbni'l-Kayyim, 1999), 2/579 (No. 398).

⁹⁰ Mu'âfâ b. 'İmrân, *Vasiyet*, 74.

⁹¹ Ebü'l-Kâsım 'Alî b. el-Hasen İbn 'Asâkir ed-Dimaşkî, *Târîhu medîneti Dimaşk*, thk. Muhibiddîn Ebû Sa'îd 'Ömer b. Garâme el-'Amravî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1997), 51/133.

⁹² Mu'âfâ b. 'İmrân, *Vasiyet*, 69.

⁹³ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed et-Tûsî el-Gazzâlî, *İhyâ'u 'ulûmi'd-dîn*, thk. el-Lecnetü'l-'İlmiyye bi-Merkezi Dâri'l-Minhâc (Beyrut: Dâru'l-Mihhâc, 2011), 5/590; Ebü'l-Fazl 'Abdurrahim b. el-Hüseyn el-'İrâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr fi'l-esfâr fi tahrîci mâ fi'l-İhyâ' mine'l-ahbâr*, thk. Ebû Muhammed Eşref b. 'Abdulkaksûd (Riyad: Mektebetü Dâri't-Taberiyye, 1995), 2/842 (No. 3086).

bir eserde rivayet edilmediği görülmüştür.⁹⁴ Hz. 'Ömer'in yiyecek ve giyecekte bolluk içinde yaşayan kimseyi kınayıp "Her iki husus, malı helak eder ve insanları meşgul eder." dediği rivayet⁹⁵ ve yine ondan nakledilen evlilikte denklikle ilgili dört hadisin de kaynağı belirlenememiştir.⁹⁶ Maktû' olarak da "İnsanlar niyetlerine göredir." diyen 'Atâ'nın sözü kitaplarda tespit edilememiştir.⁹⁷

Vasiyet'teki hadislerin 14'ü *Sahîhayn*'da, 7'si sadece Buhârî'de ve 6'sı yalnız Müslim'de olsa da rivayetler araştırılırken bir kısmının tenkid edildiği görülmüştür. Ancak Mu'âfâ'nın *Vasiyet*'inin son kısımlarındaki şu ifadesi, hadislerin sıhhati açısından dikkat çekmektedir: "Sizin için yazdığım şeyler, karşılaştığımız sika kimselerden, ilim, fazilet ile sünen ehlinen aldıklarımız ve Ehl-i sünnet ve'l-cemâatin yapmakta olduklarından yetiştiklerimizdir."⁹⁸ Buna göre Mu'âfâ, *Vasiyet*'inde naklettiği hadisleri kimden aldığını genel bir ifade kullanarak işaret etmiştir. Ancak hocalarını ismen değil de mübhem şekilde zikretmesi nedeniyle cerhta'dîl açısından hadis ilminde güvenilir olup olmadığını tespit etmek mümkün değildir. Ancak Mu'âfâ'nın hocaları arasında sika olanların yanında tenkid edilip cerhe uğrayan ve tercemesi tespit edilemeyen pek çok kimse de vardır.⁹⁹ Ayrıca bu bilgiden hareketle Mu'âfâ'nın sika dışında zikrettiği diğer kimselerin hadis rivayetine ehil olmaması muhtemeldir. Nitekim *Vasiyet*'teki sahih hadislerin yanında zayıf olanların nakledilmesi de bunu göstermektedir. Bunun haricinde hocalarından sonra Hz. Peygamber'e kadar olan seneddeki râvîlerin bilinme ihtimali olmadığı için bir değerlendirme yapma imkânı da yoktur.

Vasiyet'teki hadislerden kaynağı olmayan 45 tanesi ile hadis ilmi dışındaki eserlerde yer alan rivayetlerden senedi bulunmayanlar dikkate alındığında Mu'âfâ'nın dediğinin şu an için elimizdeki verilere göre bir geçerliliği kalmamaktadır. Zira bu hâliyle her bir hadisin sıhhat açısından incelenip delillerle ortaya konulması mümkün değildir. Çünkü hadis ilminde hadis tenkidi önce seneden başlamakta, eğer isnâd sağlam olursa metne geçilmektedir. Buna ilaveten *Vasiyet*'te yer alıp da başka eserlerde nakledilen rivayetlerden bir kısmının zayıf olduğu belirlenmiştir. Meselâ, Kur'an hakkında "Ümmetimin en faziletli ibadeti Kur'an'dır."¹⁰⁰ şeklinde nakledilen merfû' hadis, *Şu'abu'l-îmân*'da ve *Müsnedü's-Şihâb*'ta en-Nu'mân b. Beşîr'den (öl. 64/684) nakledilmektedir ki Kudâ'î (öl. 454/1062) hadisi senedinde Mu'âfâ b. 'İmrân'ın olduğu bir tarikle aktarmaktadır.¹⁰¹ Fakat her iki eserin isnadında olan 'Abbâd b. Kesîr', es-Sekaff ya da er-Remlî olması arasında fark bulunmayıp her ikisi de metrûk kimselerdir.¹⁰² Dolayısıyla bu hadisi sened açısından zayıf olarak değerlendirmek gerekmektedir.

Mu'âfâ, sıla-i rahim konusunda şöyle bir hadis nakletmektedir: "Cennetin kokusu bin yıllık bir yol mesafesinden hissedilir. Fakat nankör ve akrabalık bağımlı kesen onun kokusunu hissedemez."¹⁰³ Bu rivayetin benzeri sıla-i rahimle ilgili kısım olmadan Taberânî'nin *el-Mu'cemu'l-evsat*'ında yer alsa da¹⁰⁴ aynı lafızlarla ancak daha uzun bir şekilde İbn 'Adî (öl. 365/976), yalancılıkla itham edilen Muhammed b. el-Furât'ın tercemesinde zikretmektedir.¹⁰⁵ Bu konuda bir başka örnek ise kadınlarla ilgili şu hadistir: "Kadınların en

⁹⁴ Mu'âfâ b. 'İmrân, *Vasiyet*, 71.

⁹⁵ Mu'âfâ b. 'İmrân, *Vasiyet*, 76.

⁹⁶ Mu'âfâ b. 'İmrân, *Vasiyet*, 82.

⁹⁷ Mu'âfâ b. 'İmrân, *Vasiyet*, 104.

⁹⁸ Mu'âfâ b. 'İmrân, *Vasiyet*, 106.

⁹⁹ Sabrî, "Mukaddime", 95-127.

¹⁰⁰ Mu'âfâ b. 'İmrân, *Vasiyet*, 55.

¹⁰¹ Kudâ'î, *Müsnedü's-Şihâb*, 2/246 (No. 1284); Beyhakî, *Şu'abu'l-îmân*, 3/395-396 (No. 1865).

¹⁰² Ebû 'Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *el-Muğni fi'd-du'afâ*, thk. Nûreddîn 'Itr (Katar: İdâretü lhyâ'i't-Türâsi'l-İslâmiyye, 1987), 1/466.

¹⁰³ Mu'âfâ b. 'İmrân, *Vasiyet*, 57.

¹⁰⁴ Ebû'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, thk. Târik b. 'Avdullah b. Muhammed-'Abdülmuhsin b. İbrâhîm el-Hüseynî (Kahire: Dâru'l-Harameyn, 1995), 5/159 (No. 4938).

¹⁰⁵ Ebû Ahmed 'Abdullah b. 'Adî el-Cürçânî, *el-Kâmil fi du'afâ'i'r-ricâl*, thk. Mâzin es-Sersâvî (Beyrut: Mektebetü'r-Rüşd, 2012), 9/100.

hayırlısı, onların erkekleri görmediği ve erkeklerin de onları görmediği kimselerdir.”¹⁰⁶ Mu'âfâ'nın naklettiği lafızla herhangi bir kaynakta olmayan bu hadisin benzeri Bezzâr'ın (öl. 292/905) *el-Müsned*'inde vardır.¹⁰⁷ Hadisin başka bir tarikini bilmediğini söyleyen Bezzâr'a ek olarak İbn Hacer, senedindeki pek çok râvîyi zayıf ve mechûl olarak tenkid etmektedir.¹⁰⁸

Vasiyet'teki hadislerin kaynağı araştırılırken tespit edilen bir husus ise İbn Ebû Şeybe'nin (öl. 235/849) *el-Musannefi* ile Beyhakî'nin *Şu'abu'l-îmân*'ının diğer hadis kitaplarına göre daha çok ön plana çıkmasıdır. Hem *el-Musannef*'te hem de *Şu'abu'l-îmân*'da tenkid edilen hadisler olduğuna göre bu durum Mu'âfâ'nın *Vasiyet*'ine de yansımıştır. Meselâ, “Öd ağacı suyunun balı bozduğu gibi öfke de imanı ifsat eder.”¹⁰⁹ merfû' hadisi *Şu'abu'l-îmân*'da bulunmaktadır.¹¹⁰ Fakat hadisin batıl ve senedindeki Muhayyis b. Temîm'in (öl. ?) mechûl olduğu ifade edilmiştir.¹¹¹

Vasiyet'teki bazı merfû' hadislerin diğer eserlerde mevkûf ya da mevkûf hadislerin merfû' olarak rivayet edildiği belirlenmiştir. Meselâ, Hz. Peygamber'den aktarılan kasten namazı terk eden kimse hakkındaki hadisten sonra iki rivayet nakletmektedir:¹¹² Birincisi: “*Zekatını vermeyenin namazı yoktur.*” Mu'âfâ, bu hadisi öncesine atıf yaparak merfû' şeklinde nakletse de hadis, kaynaklarda İbn Mes'ûd'dan mevkûf olarak aktarılmaktadır.¹¹³ İkincisi: “Herhangi bir mazereti ve Allah'tan bir ruhsat olmadan Ramazan ayından bir gün oruç tutmayan kimse, bütün yıl oruçlu geçirse onun yerine geçmez. Bu şekilde Allah'a kavuşursa dilerse azap eder, dilerse bağışlar.” Bir öncekine benzer şekilde bazı hadis kitaplarında İbn Mes'ûd'un sözü olarak nakledilen bu rivayet,¹¹⁴ daha kısa bir metinle Ebû Hureyre'den (öl. 58/678) merfû' şeklinde aktarılmaktadır.¹¹⁵ Ancak hadisin merfû' tarihinin senedinde bulunan Yezîd b. el-Mutavvis'in (öl. ?) babasından işitmediği¹¹⁶ ve “leyyinu'l-hadis” olduğu tespit edilmiştir.¹¹⁷

Vasiyet'teki mevkûf bir rivayetin diğer kaynaklarda merfû' olarak nakledilmesine misal ise 'Abdullah b. 'Amr b. el-'Âs'tan gelen şu hadistir: “İleride sizin içinizde öldürülenlerin cehennemde olacağı ve Arapları kaplayan bir fitne gelecektir. O fitnede dil, kılıncın darbesinden daha şiddetlidir.”¹¹⁸ Aslında İbn Ebû Şeybe de Mu'âfâ gibi mevkûf olarak nakletmekte, ancak daha sonraki muhaddisler merfû' şeklinde rivayet etmektedir.¹¹⁹ Fakat

¹⁰⁶ Mu'âfâ b. 'İmrân, *Vasiyet*, 60.

¹⁰⁷ Ebû Bekir Ahmed b. 'Amr el-Bezzâr, *el-Bahrû'z-zehhâr el-ma'rûf bi-Müsnedi'l-Bezzâr*, thk. Mahfûzurrahmân Zeynullah vd. (Beyrut-Medine: Mü'essesetü'l-'Ulûmî'l-Kur'ân-Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 1988), 2/159-160 (No. 526).

¹⁰⁸ Ebû'l-Fazl Ahmed b. 'Alî İbn Hacer el-'Askalânî, *Muhtasarü zevâ'idü Müsnedi'l-Bezzâr 'ale'l-Kütübî's-Sitte ve Müsnedi Ahmed*, thk. Sabrî b. 'Abdülhâlık Ebû Zerr (Beyrut: Mü'essesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1992), 2/344 (No. 1990).

¹⁰⁹ Mu'âfâ b. 'İmrân, *Vasiyet*, 69.

¹¹⁰ Beyhakî, *Şu'abu'l-îmân*, 10/531-532 (No. 7941).

¹¹¹ Ebû Muhammed 'Abdurrahman b. Muhammed İbn Ebû Hâtîm er-Râzî, *Kitâbu'l-İlel*, thk. Hâlid b. 'Abdurrahman el-Cüreyşî vd. (Riyad: Matâbi'u'l-Humeydî, 2006), 3/542-543 (No. 1070).

¹¹² Mu'âfâ b. 'İmrân, *Vasiyet*, 54.

¹¹³ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. 'Abdullah 'Abdülmuhsin et-Türkî vd. (Gize: Dâru Hicr, 2001), 11/362; Ebû'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, thk. Hamdî 'Abdülmeccid es-Selefi (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1983), 10/126-127 (No. 10095).

¹¹⁴ Ebû Bekir 'Abdurrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî, *el-Musannef -Ma'mer b. Râşid'in el-Câmi'i ile birlikte-*, thk. Habîburrahman el-A'zamî (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1983), 4/199 (No. 7476); Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, 9/314 (No. 9574).

¹¹⁵ Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd et-Tayâlisî, *Müsnedü Ebî Dâvud et-Tayâlisî*, thk. Muhammed b. 'Abdülmuhsin et-Türkî (Kahire: Dâru Hicr, 1999), 4/272 (No. 2663); Dârimî, *el-Müsned*, 2/1069 (No. 1755); Ebû 'Abdurrahman Ahmed b. Şu'ayb en-Nesâ'î, *Kitâbu's-Süneni'l-kübrâ*, thk. Hasen 'Abdülmun'im Şilbî (Beyrut: Mü'essesetü'r-Risâle, 2001), 3/358-359 (No. 3267-3270); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kebir*, 8/497-498 (No. 8144).

¹¹⁶ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kebir*, 8/498.

¹¹⁷ Beşşâr 'Avvâd-Şu'ayb Ma'rûf-Arna'ût, *Tahrîru Takrîbi't-Tehzîb* (Beyrut: Mü'essesetü'r-Risâle, 1997), 4/119.

¹¹⁸ Mu'âfâ b. 'İmrân, *Vasiyet*, 64.

¹¹⁹ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 21/31 (No. 38274); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 11/562 (No. 6980); İbn Mâce, "el-Fiten", 12 (No. 3967); Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvud*, thk. Şu'ayb el-Arna'ût-Muhammed Kâmil Karâbellî (Beyrut: Mü'essesetü'r-Risâle, 2009), "el-Fiten", 3 (No. 4265).

hadisin her iki hâlinin de senedi aynı olduğu için muhtemelen bu değişim râvîlerden kaynaklanmaktadır. Zira isnadındaki Leys b. Ebû Süleym (öl. 138/756 [?]) zayıf¹²⁰ ve Ziyâd b. Seymînkûş (öl. ?) ise kimliği hakkında fazla bilgi olmayıp mechûldür.¹²¹ Dolayısıyla hadis, hicrî ikinci asırda mevkûf olarak nakledilmesine karşılık üçüncü asırda merfû' olarak rivayet edilmiştir.

Merfû'-mevkûf ilişkisi açısından *Vasiyet*'teki fitnelerden sakınmak hakkındaki şu iki rivayet dikkat çekmektedir. Mu'âfâ'nın merfû' olarak zikrettiğine göre Hz. Peygamber'in yanında fitnelerden bahsedilince O şöyle buyurmuştur: "Şüphesiz fitneler olacaktır. Bunlar gerçekleştiği zaman evine çekil ve dilini tut."¹²² Bu hadis, daha uzun bir şekilde İbn Ebû Şeybe'nin *el-Musannef*'inde yer almakta, fakat İbn Mes'ûd'dan mevkûf olarak da rivayet edilmektedir.¹²³ Merfû' hadisin devamında ise bu defa İbn Mes'ûd'dan bir rivayet aktarılmaktadır: "Kanın ve malın konusunda imtihana çekil(diğün zaman) malını harca, canını koru. Kanına ve dinine bir musibet geldiği zaman kanını harca, dinini koru. Şüphesiz dinini kaybeden kimse asıl virane olandır."¹²⁴ Beyhakî, *Şu'abu'l-îmân*'da benzerini Semüre b. Cündeb'ten (öl. 60/680) Hz. Peygamber'in vasiyeti olarak nakletmekte, ancak devamında senedindeki râvîyi tenkid etmektedir.¹²⁵ Ahmed b. Hanbel ise *ez-Zühd*'ünde Cündeb b. 'Abdullah'ın (öl. 70/690) sözü olarak rivayet etmektedir.¹²⁶ Böyle bir durumda İbn Mes'ûd'dan nakledilen mevkûf rivayetin merfû' hâli tespit edilememişse de benzerinin daha uzun bir şekilde merfû' olarak Semüre'den ve mevkûf şeklinde Cündeb'ten nakledildiği görülmüştür. Ancak Mu'âfâ'nın naklettiği rivayetin senedi tespit edilemediği için İbn Mes'ûd'dan gelen hadisin sıhhati hakkında hüküm verilememekte, ancak Cündeb b. 'Abdullah'tan gelen rivayetin senedi sağlam olsa da Semüre'den gelen merfû' tarik Beyhakî tarafından tenkid edilmektedir. Bu durumda hadisin mevkûf hâlinin sahih olduğunu söylemek mümkündür.

Vasiyet'te genellikle merfû'-mevkûf ilişkisi ön plana çıksa da Hz. Peygamber'den "Hayrı isteyen bir topluluk istişare ederse mutlaka onlara o işin en doğrusuna yönlendirilir."¹²⁷ lafzıyla nakledilen hadisin maktû' olarak Hasen el-Basrî'den rivayet edildiği tespit edilmiştir.¹²⁸ Bu rivayetin merfû' tarihi başka eserde olmaması nedeniyle sıhhatini araştırma imkânı bulunmasa da maktû' hâlinin isnâdı incelendiğinde sahih olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu hususta bir başka misal ise *Vasiyet*'teki şu merfû' hadistir: "Allah kimin hayrını isterse onu dinde fakih kılar ve fıkıh elde etmede ona doğru yolu ilham eder."¹²⁹ Bu rivayet, zühd kitaplarında tâbiî 'Ubeyd b. 'Umeyr'den nakledilmekte ve bu şekilde gelen tarik hasen olarak kabul edilmektedir.¹³⁰ Ancak Ahmed b. Hanbel'in *ez-Zühd*'ündeki iki rivayetten birinde ve Taberânî'nin *el-Mu'cemu'l-kebir*'inde Hz. Peygamber'den rivayet edilmektedir.¹³¹

Mu'âfâ'nın bazı mevkûf ve maktû' rivayetlerde zikrettiği sahâbe ve tâbiûn isimlerinin *Vasiyet* dışındaki diğer kaynaklarda farklı olduğu görülmüştür. Meselâ, Huzeyfe b. el-Yemân'dan "İçinizden hayırlı olan kişileri sevdiğiniziz ve aranızda hak olan şeyleri söyleyip

¹²⁰ Mizzi, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 24/279-288; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 6/179-184.

¹²¹ Ebû 'Abdullah Muhammed b. İsmâ'il el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, thk. Muhammed b. Sâlih b. Muhammed ed-Dubâsî (Riyad: en-Nâşiru'l-Mütemeyyin, 2019), 4/283; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/551.

¹²² Mu'âfâ b. 'İmrân, *Vasiyet*, 65.

¹²³ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 21/184-185 (No. 38605).

¹²⁴ Mu'âfâ b. 'İmrân, *Vasiyet*, 65.

¹²⁵ Beyhakî, *Şu'abu'l-îmân*, 3/402-403 (No. 1874).

¹²⁶ Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 165 (No. 1126).

¹²⁷ Mu'âfâ b. 'İmrân, *Vasiyet*, 70.

¹²⁸ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 13/399 (No. 26800); Ebû 'Abdullah Muhammed b. İsmâ'il el-Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, thk. Muhammed Nâsırüddîn el-Elbânî (Beyrut: Dâru's-Sıddîk, 2000), 96 (No. 258).

¹²⁹ Mu'âfâ b. 'İmrân, *Vasiyet*, 94.

¹³⁰ Vekî' b. el-Cerrâh, *ez-Zühd*, 2/481 (No. 229); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 307 (No. 2225); Ebû's-Serî et-Temîmî Hennâd b. es-Serî, *Kitâbu'z-Zühd*, thk. 'Abdurrahman b. 'Abdulcebbâr el-Feryevâ'î (Kuveyt: Dâru'l-Hulefâ', 1985), 1/302 (No. 532) Bu hadisin hasen olması hakkındaki hükmü, Vekî' b. el-Cerrâh ile Hennâd b. es-Serî'nin eserlerinin muhakkikleri vermektedir.

¹³¹ Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 132 (No. 885); Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, 19/340 (No. 786).

onu kabul ettiğiniz sürece hayır üzere kalırsınız. Hakkı bilen onu yapan gibidir.”¹³² naklettiği rivayet başka eserlerde Ebü'd-Derdâ'nın sözü olarak aktarılmakta, Ebû Nu'aym'ın senedi sağlam olsa da Beyhakî'nin naklettiği isnâdda mübhem râvîler bulunmaktadır.¹³³ Diğer bir hadis ise “Kur'an'ı okuyan ve feraizi bilmeyen kimsenin durumu, başı olmayan yüz gibidir.” şeklinde naklettiği maktû' hadisin râvîsi *Vasiyet*'te¹³⁴ İbn Sîrîn olsa da kitaplarda Ebû Mûsâ el-Eş'arî'den (öl. 42/662-63) gelen mevkûf bir rivayet şeklinde nakledilmektedir.¹³⁵ Bu bağlamda şuna da işaret etmek gerekir ki aynı/benzer bir rivayetin farklı kimselerden gelme durumunun da bulunması muhtemeldir.

Mu'âfâ b. 'İmrân'ın *Vasiyet*'inde hadisler belâğ sîgasıyla nakledildiği için eserden hareketle sened açısından bir inceleme yapmak mümkün olmamaktadır. Ayrıca bazı rivayetlerin elimizdeki kaynaklarda bulunmaması ya da isnâdı olmadan hadis dışındaki eserlerde yer alması da bir başka açıdan dezavantaj oluşturmaktadır. Yine de her bir hadis hakkında yapılan araştırmaların sonucunda *Vasiyet*'te sahih-hasen hadislerin yanı sıra zayıf-mevzû olanlar da bulunmaktadır. Ancak zayıf-mevzû' kısma dâhil edilebilecek çok sayıda rivayet olmasına rağmen merfû'-mevkûf ya da merfû'-maktû' ilişkisinin yer aldığı veya râvî isimlerinin farklı olduğu hadisin miktarı fazla değildir.

4. VÂSİYET'İN GÜNÜMÜZ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Mu'âfâ'nın *Vasiyet*'i manevî ilke ve esasların olduğu bir metindir. Eserde İslâm diniyle ilgili pek çok husus bir arada yer almaktadır. Bu hususlar, hadislerin nakledilip başlığının ifade edildiği konular ile hadis rivayet edip de başlığa uymayanlar ya da farklı bir başlık altında yer verilmesi uygun olan konular eklenerek tabloda zikredilmişti. Ancak Mu'âfâ, bunların haricinde pek çok konuya herhangi bir rivayete yer vermeden işaret etmiştir. Bunları ana hatlarıyla şu şekilde sıralamak mümkündür: Murakabe; iyiliği emretmek ve kötülüğü nehyetmek; kelâm ilminden ve onun ehlinde ayrı durmak; sonradan ortaya çıkan şeylerden uzak durmak; Rasûlullah'ın ashâbı hakkında kötü konuşmamak, küçük görmemek ve onları güzel bir şekilde anmak; insanlarla çekişmemek ve şerde acele etmeyi terk etmek; ağzı bozuk olmamak; şahitlik ve yöneticilikten kaçınmak; eziyet etmemek; kendinize verilmesini hoş görmediğiniz şeyleri başkalarına vermemek; her şeyde ve her şekilde şöhretten ve meşhur olmaktan uzak durmak; çocuğa güzel bir isim ve terbiye vermek, ona Kur'an, nikâh vb. şeyleri öğretmek; bir kimsenin ölümü yaklaştığında sakallarını ile tırnaklarını kısaltmak ve telinde bulunmak; oturacak yerlerde kırmızı ve üzerinde resim bulunan yastıkları bulundurmamak; sevinçte ve hüzünde ifrata düşmemek; köy yerine şehirde yaşamak; nebiz içmek ve eğer içilirse onun selefin ve imamlarınki gibi olmak. Bu konulardan kelâm ilmi ve ehlinde uzak durmayı o dönemde bu ilme karşı var olan yaklaşımdan kaynaklı olduğunu söylemek mümkündür. Yine köy yerine şehirde yaşamının tercih edilmesinin nedeni ise Mu'âfâ'nın dediği gibi böyle yerlerin nefret, merhametsizlik gibi duyguları ortaya çıkarıp insanın hâlini değiştirmesidir. Aslında *Vasiyet*'te zikredilen her bir hususun temelinde Hz. Peygamber, sahâbe, tâbiûn ve önceki peygamberlerden gelen rivayetlerin bulunduğu söylenebilir. Zira eserde Mu'âfâ'nın kendi sözlerinden çok hadislerin nakledilmesi de bunu delalet etmektedir.

Hicrî ikinci asırda yaşayan Mu'âfâ'nın vasiyet ettiği hususlar ile günümüz arasında bir karşılaştırma yapıldığı zaman *Vasiyet*'in bizlere de hitap ettiğini görülmektedir. Hatta bugün bunlara daha çok ihtiyacımızın olduğu aşikâr bir durumdur. Zira *Vasiyet*'te tavsiye edilen şeylerin hemen herkesi ilgilendirdiği, zaman ve mekânları aşan hususlar olduğu, Müslüman bir kimsenin hayatındaki birçok şeyi içerdiği görülmektedir. Günümüzde iyiliği emretmek ve kötülüğü nehyetmek çok sınırlı bir şekilde yerine getirilebilmekte, insanlara bu konuda bir uyarı yapıldığında farklı bir şekilde karşılık verilebilmektedir. Namaz, hac, zekât, oruç gibi

¹³² Mu'âfâ b. 'İmrân, *Vasiyet*, 95.

¹³³ Ebû Nu'aym, *Hilyetu'l-evliyâ'*, 1/210; Beyhakî, *Şu'abu'l-îmân*, 11/351-352 (No. 8645).

¹³⁴ Mu'âfâ b. 'İmrân, *Vasiyet*, 95.

¹³⁵ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 16/214 (No. 31682); Dârimî, *el-Müsned*, 4/1887 (No. 2896).

İslâm dininin temel ibadetleri ihmâl edilmektedir. Nitekim bu konuda beş vakit namazda camide bulunan cemaatin sayısı tam bir fikir vermese de cemaatle kılınmasının gerekli olduğu Cuma namazı vaktinde bunu açık bir şekilde görmek mümkündür. Hatta Ramazan aylarında yeme-içme yerlerinin açılarak talep görmesi ve bu konuda insanların dışarıda rahat bir şekilde hareket etmesi de orucun durumunu yansıtmaktadır. Ayrıca Kur'an'a gerektiği kadar ilgi ve alaka gösterilmemekte, kutsal kitabımızda emredilen hususlar kimi zaman açık bir şekilde göz ardı edilmektedir. Yine nasıl bir karşılık vereceği öngörülemediği için insanların arasını düzeltmekten uzak durulmaktadır.

Yaşadığımız çağdaki en önemli sorunlardan biri, Mu'âfâ'nın üzerinde durduğu sıla-i rahim ve komşuluk ilişkileridir. Ne yazık ki insanlar çekirdek ailesi dışındaki diğer kimselerle görüşmemekte ve akrabalık ilişkileri gün geçtikçe kopmaya devam etmektedir. Cebrâil'in (a.s.) komşuyu komşuya mirasçı bırakacağını bildiren Hz. Peygamber'in hadisine ve kültürümüzdeki komşu komşunun külüne muhtaçtır anlayışına rağmen bugün tam tersi bir yaklaşım sergilenmekte ve aynı binada/katta oturan komşular birbirini tanımamaktadır. Ayrıca dinimiz komşuya eziyet etmeyi nehyetmesine karşılık insanların birbirlerine karşı olan saygısızlığı ve çatışmacı tavırları nedeniyle eziyet etmek bir yana maalesef cinayete varan durumlar yaşanmaktadır.

Mu'âfâ b. 'İmrân'ın *Vasiyet*'te genişçe temas ettiği konulardan biri de ailedir. O, kocanın eşine güzel bir şekilde davranmasını, kötü sözden ve eziyetten uzak durulmasını istemektedir. Elbette ki bu hususlar herkes için geçerli olmasa da günümüzde birçok eş arasında geçimsizlik ve tabiri caizse karşılıklı olarak ağza alınmayacak laflar edildiğini müşahede etmekteyiz. Mu'âfâ, meşru bir mazeret hariç ölünceye kadar boşanılmamasını istemesine rağmen eşler arasında bir anlaşmazlık durumunda da bunun güzel bir şekilde yerine getirilmesini tavsiye etmektedir. Bu konuda dikkat çeken husus ise Mu'âfâ'nın kadınların gerekmedikçe dışarı çıkmayıp evde kalmaları ile ilgili tavsiyesidir. Böyle bir yaklaşımda "kadınlar için en hayırlı şeyin erkekleri ve erkeklerin de kadınları görmemeleri" rivayetinin de etkisi olmakla birlikte ilgili dönem şartlarını ya da kendi bakış açısını da göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Zira Mu'âfâ'nın iki oğlu Hâricî baskınında şehit edildiğine göre güvenlik açısından sıkıntılı olmasından dolayı ya da mutasavvıf yönü nedeniyle bu görüşe sahip olması da muhtemeldir. Aslında fitne döneminde insanların evlerinde kalmasıyla ilgili sözlerini de bu bağlamda değerlendirmek mümkündür.

Mu'âfâ'nın *Vasiyet*'indeki her bir husus hakkında günümüz açısından bir değerlendirme veya araştırma yapılabilir. Çünkü şu an genel olarak köleliğin olmaması ya da ok atma ve ata binme gibi bazı şeylerin bugün açısından bir karşılığının bulunmaması gibi birkaç konu hariç kalan kısmının doğrudan güncel bir yönü olduğu söylenebilir. Aslında kölelik ile ilgili tavsiyeleri emri altında çalışanlara güzel bir şekilde davranmak; ok atmayı silah kullanmak ve ata binmeyi de askeri araçları kullanmak şeklinde açıklamak mümkündür. Dolayısıyla bunlar da dolaylı olarak günümüzde dikkate alınabilir. Ayrıca annelere iyilik etmek, günümüzde çok fazla önem verilmeyen istişare ve istihare, bid'atten ve tartışmadan uzak durmak, insanlara zulmetmemek, artık sıradan bir durum gibi karşılanan gıybet ve koğuculuk yapmamak, güzel ahlak sahibi olmak, şöhretten kaçınmak, mütevazı olmak, ağıt yakmamak, asabiyetten uzak durmak, ilim öğrenmek, namazı cemaatle kılmak, gerektiğinde cihad yapmak gibi her bir nasihatın aslında bizlere de olduğunu izah etmeye gerek yoktur. Sonuç olarak Mu'âfâ'nın *Vasiyet*'i 12 asırdan daha fazla bir süre önce yazılsa da aktüel değeri olan ve günümüze hitap eden bir eserdir.

SONUÇ

Hicrî ikinci asır, diğer İslâmî ilimler için olduğu gibi hadis ilmi açısından da önemli bir yüzyıldır. Bu dönemden günümüze ulaşan her bir eser, büyük bir önemi haizdir. Zira hicrî ilk iki yüzyılda farklı alanlarda eserler telif edilmiş olsa da hemen her ilim dalında olduğu gibi hadiste de elimize sınırlı sayıda eser ulaşmıştır. Şu an mevcut olan bu az sayıdaki eserlerden biri de Mu'âfâ b. 'İmrân'ın *Vasiyet*'idir. Dolayısıyla bu eser hakkında bir araştırma ve

değerlendirme yapmak, hadis ilmi açısından oldukça mühimdir. Zira *Vasiyet*, bir hadis kitabı olmasa da böyle değerlendirilebilecek kadar hadislerin olduğu bir eserdir.

İnsanlık tarihi boyunca var olan ve devam edegelen bir durum olan vasiyet bırakmak, İslâm diniyle birlikte bu konu hakkındaki âyetler ve hadislerden hareketle dinî bir vecibe hâline gelmiştir. Ancak naslarda kastedilen daha ziyade maddî vasiyet olsa da ilk asırlardan itibaren tavsiye, nasihat ve öğüt içeren manevî ilke ve esasların olduğu vasiyetler yazılmıştır. Hicrî ikinci asrın önde gelen âlimlerden biri olan Mu'âfâ b. 'İmrân da ardında böyle bir vasiyet bırakmıştır. Muhaddis, mutasavvıf ve fakih olup farklı ilim dallarıyla iştigal etse de onun daha ziyade zâhid yönü ön plana çıkmaktadır. Bunu yaşantısının yanı sıra hem *Kitâbu'z-Zühd*'ünde hem de *Vasiyet*'inde görmek mümkündür. Fakat Mu'âfâ'nın zühd anlayışının dünyalık hiçbir şeye sahip olmamak değil de *Vasiyet*'inde de belirttiği gibi ticaret vb. işler yapmak ve kazandıklarını Allah yolunda harcamak olduğu görülmektedir. Nitekim kendisi çok zengin olup malını sevenleri için kullanmıştır.

İslâm tarihinde önde gelen pek çok âlim de Mu'âfâ gibi vasiyet bırakmıştır. Fakat Mu'âfâ ile diğer ulemanın vasiyetleri arasındaki en bariz fark hadis rivayetidir. Çünkü Mu'âfâ'nın *Vasiyet*'i neredeyse tamamen hadislerden oluşmaktadır. Özellikle Bâcî'nin *Vasiyet*'i ile konular açısından örtüşmesine rağmen aynı yaklaşımı hem onun hem de başkasının vasiyetlerinde görmek mümkün değildir. Bu durum, *Vasiyet*'in hadis ilmi açısından incelenmesinin gerekliliğini göstermektedir. Hatta Mu'âfâ'nın eserine "Hadislerle *Vasiyet*" demek bile uygun olabilir. Ayrıca buna hicrî ikinci asrın öne çıkan özelliklerinden olan belâğ sığasıyla hadis rivayet etmek de ilave edilmelidir. Nitekim bu dönemde başta hadis olmak üzere telif edilen hemen her ilim dalındaki bazı eserlerde benzer bir durumla karşılaşmak mümkündür. Dolayısıyla hicrî ikinci asırdaki eserlerde nakledilen hadislerin rivayetinde isnâd aransa da her zaman muttasıl bir senedle nakledilmesine ihtimam gösterilmemektedir. Bu eserlerde sened açısından problemliler pek çok rivayetin bulunduğu söylemek ve Mu'âfâ'nın *Vasiyet*'ini de bu bağlamda değerlendirmek mümkündür. Böyle olan hadislerin bir kısmının da belâğ sığasıyla nakledilen rivayetlerden oluştuğu görülmüştür. Ancak diğer eserlerden farklı olarak *Vasiyet*'teki hadislerin tamamı belâğ sığası kullanılarak rivayet edilmiştir.

Mu'âfâ b. 'İmrân'ın *Vasiyet*'inde merfû', mevkûf maktû' ve önceki peygamberlerin sözleri olmak üzere 259 rivayet bulunmaktadır. Bu hadislerin 162'si merfû', 53'ü mevkûf, 26'sı maktû' ve 15'i ise önceki peygamberlerin sözü iken 3 tanesinin herhangi bir eserde yer almadığı ve söyleyeni bilinmediği için hangi hadis türüne dâhil edileceği belirlenememiştir. *Vasiyet*'teki 259 hadisin 164'ü temel hadis kaynaklarımızda bulunmaktayken 50'sinin diğer eserlerde yer aldığı ve geriye kalan 45 hadisin ise herhangi bir eserde nakledilmediği tespit edilmiştir. Müellifin zikrettiği bazı rivayetlerin elimizdeki eserlerde bulunmaması, günümüze ulaşmayan hadislerin varlığını göstermektedir. Ancak bunların İslâm dininin temel konularında olmadığını da ilave etmek gerekir. Çünkü dinle alakalı rivayetlerin hadis kitapları aracılığıyla bizlere geldiğini söyleyebiliriz. Ayrıca *Vasiyet*'teki hadislerden kaynağı tespit edilenlerin büyük bir kısmında lafız farklılıklarının olduğu ve bazılarının taktî/ihtisar yöntemiyle nakledildiği görülmüştür. Mu'âfâ b. 'İmrân'ın *Vasiyet*'indeki her bir hadis hakkında elimizdeki verilerden hareketle sahih hükmünü vermek mümkün gözükmemektedir. Zira hadislerin bir kısmının kaynağı bulunamadığı için senedi hakkında bir inceleme yapma imkânı olmadığı gibi diğer taraftan *Vasiyet*'teki hadisler araştırılırken onlardan bazıları hakkında tenkidler olduğu da tespit edilmiştir. Dolayısıyla *Vasiyet*'teki sahih-hasen hadislerin yanı sıra zayıf-mevzû' olan rivayetlerin bulunması, Mu'âfâ'nın eserinin türünden yani ahkâmı alakası değil de terğîb-terhîble ilgili olmasından kaynaklı olabilir. Çünkü müellifin eserinde hadislerin senedini neden zikretmediğine dair kendi açıklaması bulunmamakta olup belki de bundan dolayı böyle bir yöntem takip etmiştir. Ya da hepsi için değil de naklettiği hadislerden bazılarının sahih olmadığından hareketle *Vasiyet*'teki rivayetlerin tamamını belâğ sığasıyla zikretmeyi tercih etmiştir. Veya

Vasiyet'i okuyacak olanların hadislerin senedlerine değil de muhtevaya yoğunlaşmış kendilerine daha çok faydalı olmasını istediği için isnâd zikretmeyi terk etmiş olabilir. Zira Mu'âfâ, *Kitâbu'z-Zühd*'de rivayetleri her ne kadar hadis açısından problemliler olsa da senedleriyle birlikte nakletmesine karşılık aynı yaklaşımı *Vasiyet*'inde göstermemektedir. Ayrıca Mu'âfâ b. 'İmrân, *Vasiyet*'indeki hadisleri sika kimselerden, ilim, fazilet ile sünen ehliinden ve Ehl-i sünnet ve'l-cemâatin yapmakta olduklarından aldığını söylese de onun güvenilir hocalarının yanında zayıf ve meçhûl olan birçok hocası vardır. Bu durum da *Vasiyet*'teki hadislerin bazılarının zayıf olma ihtimalinin bulunduğunu göstermektedir.

Mu'âfâ'nın *Vasiyet*'i maddî şeylerin ifade edildiği bir eser değil de İslâm dinindeki manevî ilke ve esasların olduğu bir risaledir. Müellifin bu eserde zikrettiği hususlar dikkate alındığı geçmişte olduğu gibi günümüzde de bir karşılığının bulunduğu görülmüştür. Nitekim bir Müslümanın yerine getirmesi gereken Allah'a iman yanında namaz, oruç, hac gibi temel ibadetler, komşuluk, aile, sabır, şükür gibi şu anki hayatımızda yeri olan pek çok hususun yer aldığı tespit edilmiştir. Ayrıca *Vasiyet*'te zikrettiği her konuda hadis nakletmediği ya da aynı konuyu farklı yerlerde tekrar ettiği de dikkat çekmektedir. Dolayısıyla Mu'âfâ'nın *Vasiyet*'i oldukça erken bir dönemde yazılmasına karşılık hala geçerliliği olan önemli bir eserdir. Zira muhtevastan hareketle *Vasiyet*'in herhangi bir dönemle veya belli bir çevreyle sınırlı olmadığı görülmüştür.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Finansman/Funding: Yazar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder / The author acknowledges that they received no external funding in support of this research.

Çıkar Çatışması / Competing Interests: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder / The author declares that they have no competing interests.

KAYNAKÇA

- 'Abdullah b. el-Mübârek, Ebû 'Abdurrahman el-Mervezî. *Kitâbu'z-Zühd ve yelîhî Kitâbu'r-Rekâ'ik*. thk. Habîburrahman el-A'zamî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Basım., 2004.
- 'Abdurrezzâk b. Hemmâm, Ebû Bekir es-San'ânî. *el-Musannef -Ma'mer b. Râsîd'in el-Câmi'f ile birlikte-*. thk. Habîburrahman el-A'zamî. 12 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1983.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû 'Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *Kitâbu'z-Zühd*. thk. Muhammed 'Abdüsselâm Şâhîn. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım., 1999.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû 'Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. thk. Şu'ayb el-Arna'ût vd. 52 Cilt. Beyrut: Mü'essesetü'r-Risâle, 1996.
- Akalın, İsa. *Hadis Tekniği Açısından Kudsî Hadisler*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Arı, Abdüsselam. "Vasiyet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/552-555. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Aydınlı, Abdullah. "Belâğ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/388. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed. *Meğâniyü'l-ahyâr fî şerhi esâmî ricâlî Me'âni'l-âsâr*. thk. Muhammed Hasen Muhammed Hasen İsmâ'îl. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım., 2006.

- Bayram, Fatih. *Ebû Yûsufun Kitâbu'l-Âsâr'ının Hadis İlmi Açısından Değerlendirilmesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyn. *el-Câmi' li-şu'abi'l-îmân*. thk. 'Abdul'alî 'Abdulhumejd Hâmid. 14 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1. Basım., 2003.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyn. *es-Sünenü'l-kebîr*. thk. 'Abdullah b. 'Abdülmuhsin et-Türkî. 25 Cilt. Riyad: Dâru 'Âlemi'l-Kütüb, 1. Basım., 2013.
- Bezzâr, Ebû Bekir Ahmed b. 'Amr. *el-Bahru'z-zehhâr el-ma'rûf bi-Müsnedi'l-Bezzâr*. thk. Mahfûzurrahmân Zeynullah vd. 18 Cilt. Beyrut-Medine: Mü'essesetü'l-'Ulûmi'l-Kur'ân-Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 1. Basım., 1988.
- Bolat, Emrullah. *Abdullah b. Vehb ve el-Câmi' Fi'l-Hadis Adlı Eseri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Bozkurt, Ömer. "İslam Felsefesinde Vasiyet Kültürü: İslam Filozoflarının Vasiyetleri". *Toplum Bilimleri Dergisi* 8/15 (2014), 57-84.
- Buhârî, Ebû 'Abdullah Muhammed b. İsmâ'îl. *el-Câmi'u's-sahîh*. thk. Şu'ayb el-Arna'ût vd. 5 Cilt. Beyrut: er-Risâletü'l-'İlmiyye, 1. Basım., 2011.
- Buhârî, Ebû 'Abdullah Muhammed b. İsmâ'îl. *el-Edebü'l-müfred*. thk. Muhammed Nâsirüddîn el-Elbânî. Beyrut: Dâru's-Siddîk, 2. Basım., 2000.
- Buhârî, Ebû 'Abdullah Muhammed b. İsmâ'îl. *et-Târîhu'l-kebîr*. thk. Muhammed b. Sâlih b. Muhammed ed-Dubâsî. 11 Cilt. Riyad: en-Nâşiru'l-Mütemeyyin, 1. Basım., 2019.
- Çubukçu, Asri. "Eksem b. Sayfî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/550-551. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Dabbî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Yahyâ. *Buğyetü'l-mültemis fî târihi ricâli ehli'l-Endelüs*. thk. İbrâhîm el-Ebyârî. 2 Cilt. Kahire-Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Mısri-Dâru'l-Kitâbi'l-Lübânî, 1. Basım., 1989.
- Dârimî, Ebû Muhammed 'Abdullah b. 'Abdurrahman. *Müsnedü'd-Dârimî (Sünenü'd-Dârimî)*. thk. Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî. 4 Cilt. Riyad: Dâru'l-Muğnî, 1. Basım., 2000.
- Doğan, Halil İbrahim. "el-Mu'âfâ b. 'İmrân, Kitâbu'z-Zühd ve Eserdeki Merfû' Hadislerin Değerlendirilmesi". 2. *Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi*. ed. M. Dursun Erdem vd. 223-252. Ankara: Sonçağ Matbaacılık, 2018.
- Doğanay, Ramazan. *Hadis Usulü Açısından Şeybani ile Şafî'nin Mukayesesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Dûlâbî, Ebû Bişr Muhammed b. Ahmed el-Verrâk. *el-Künâ ve'l-esmâ'*. thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1. Basım., 2000.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Dâvud*. thk. Şu'ayb el-Arna'ût-Muhammed Kâmil Karâbellî. 6 Cilt. Beyrut: Mü'essesetü'r-Risâle, 1. Basım., 2009.
- Ebû Nu'aym, Ahmed b. 'Abdullah el-İsfahânî. *Hilyetu'l-evliyâ' ve tabakâtu'l-asfiyâ'*. 10 Cilt. Kahire-Beyrut: Mektebetü'l-Hâncî-Dâru'l-Fikr, 1996.
- Ebû Zekeriyâ el-Ezdî, Yezîd b. Muhammed. *Târîhu'l-Mevsil*. thk. Ahmed 'Abdullah Mahmûd. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l- Kütübi'l-'İlmiyye, 2006.
- Erul, Bünyamin. "Hicrî II. Asırda Rivayet Üslubu (I) : I. Rivayet Açısından Ma'mer b. Râşid'in (ö. 153) el-Câmi'i". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43/1 (2002), 27-61.
- Erul, Bünyamin. "Hicrî II. Asırda Rivayet Üslubu (III): er-Rabî b. Habîb (ö. 175-180) ve Rivayet-Dirayet Açısından el-Câmi'i". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 44/2 (2003), 27-68.
- Fîrûzâbâdî, Ebû't-Tâhir Muhammed b. Ya'kûb. *el-Kâmûsü'l-muhîd*. thk. Muhammed Nu'aym el-'Arkûsî vd. Beyrut: Mü'essesetü'r-Risâle, 1. Basım., 1995.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed et-Tûsî. *İhyâ'u 'ulûmi'd-dîn*. thk. el-Lecnetü'l-'İlmiyye bi-Merkezi Dâri'l-Minhâc. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Mihhâc, 1. Basım., 2011.
- Güşen, Seyit Ali. *İlk İki Asır Hadis Eserlerindeki Rivayetlerin Temel Hadis Kaynaklarına İntikali (Fiten Rivayetleri Örneğinde)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.

- Hasrî, Rıdvân el-. "Mukaddime". *Vasiyetü'l-Mu'âfâ b. 'İmrân el-Ezdî el-Mevsilî*. mlf. Ebû Mes'ûd el-Mu'âfâ b. 'İmrân el-Mevsilî. Rabat: Dâru'l-Emân, 1. Basım., 2018.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. 'Alî. *Kitâbu'l-Müttefik ve'l-müfterik*. thk. Muhammed Sâdık Âyдын el-Hâmidî. 3 Cilt. Dımaşk: Dâru'l-Kâdirî, 1. Basım., 1997.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. 'Alî. *Târîhu medîneti'l-İslâm*. thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf. 17 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1. Basım., 2001.
- Hatiboğlu, İbrahim. "Muâfâ b. İmrân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/303-304. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Hennâd b. es-Serî, Ebû's-Serî et-Temîmî. *Kitâbu'z-Zühd*. thk. 'Abdurrahman b. 'Abdulcebbar el-Feryevâ'î. 2 Cilt. Kuveyt: Dâru'l-Hulefâ', 1. Basım., 1985.
- 'Irâkî, Ebû'l-Fazl 'Abdurrahman b. el-Hüseyin. *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr fi'l-esfâr fi tahrîci mâ fi'l-İhyâ' mine'l-ahbâr*. thk. Ebû Muhammed Eşref b. 'Abdumaksûd. 3 Cilt. Riyad: Mektebetü Dâri't-Taberiyye, 1. Basım., 1995.
- İbn 'Abdülberr, Ebû 'Ömer Yûsuf b. 'Abdullah en-Nemerî. *et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta' mine'l-me'ânî ve'l-esânîd fi hadîsi Rasûlullah*. thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf vd. 17 Cilt. Londra: Mü'essesetü'l-Furkân, 1. Basım., 2017.
- İbn 'Adî, Ebû Ahmed 'Abdullah b. 'Adî el-Cürcânî. *el-Kâmil fi du'afâ'i'r-ricâl*. thk. Mâzin es-Sersâvî. 10 Cilt. Beyrut: Mektebetü'r-Rüşd, 2012.
- İbn 'Arrâk, Ebû'l-Hasen 'Alî b. Muhammed el-Kinânî. *Tenzîhu's-şerî'ati'l-merfû'a 'ani'l-ahbârî's-şenî'ati'l-mevzû'a*. thk. 'Abdulvehhâb 'Abdullatîf-'Abdullah b. Muhammed es-Siddîk el-Gumârî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 3. Basım., 1981.
- İbn 'Asâkir, Ebû'l-Kâsım 'Alî b. el-Hasen ed-Dımaşkî. *Târîhu medîneti Dımaşk*. thk. Muhibbidîn Ebû Sa'îd 'Ömer b. Garâme el-'Amravî. 74 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1. Basım., 1997.
- İbn Beşkuvâl, Ebû'l-Kâsım Halef b. 'Abdülmelik el-Endelüsî. *es-Sıla*. thk. İbrâhîm el-Ebyârî. 3 Cilt. Kahire-Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Mısrî-Dâru'l-Kitâbi'l-Lübnânî, 1. Basım., 1989.
- İbn Ebû Hâtim, Ebû Muhammed 'Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî. *Kitâbu'l-Cerh ve't-ta'dîl*. thk. 'Abdurrahman b. Yahyâ el-Mu'allimî el-Yemânî. 9 Cilt. Haydarâbâd: Matba'atu Meclisi Dâ'ireti'l-Ma'ârifî'l-'Osmâniyye, 1. Basım., 1941.
- İbn Ebû Hâtim, Ebû Muhammed 'Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî. *Kitâbu'l-İlel*. thk. Hâlid b. 'Abdurrahman el-Cüreysî vd. 7 Cilt. Riyad: Matâbi'u'l-Humeydî, 1. Basım., 2006.
- İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekir 'Abdullah b. Muhammed el-Küfî. *el-Musannef*. thk. Muhammed 'Avvâme. 26 Cilt. Cidde-Dımaşk: Dâru'l-Kible-Mü'essesetü 'Ulûmi'l-Kur'ân, 1. Basım., 2006.
- İbn Ebû'd-Dünyâ, Ebû Bekir 'Abdullah b. Muhammed el-Bağdâdî. *Kitâbu'l-'İyâl*. thk. Necm 'Abdurrahman Halef. 2 Cilt. Demmam: Dâru İbni'l-Kayyim, 1. Basım., 1999.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Ahmed b. 'Alî el-'Askalânî. *Muhtasarü zevâ'idi Müsnedi'l-Bezzâr 'ale'l-Kütübi's-Sitte ve Müsnedi Ahmed*. thk. Sabrî b. 'Abdülhâlık Ebû Zerr. 3 Cilt. Beyrut: Mü'essesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1. Basım., 1992.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Ahmed b. 'Alî el-'Askalânî. *Tehzîbu't-Tehzîb*. thk. İbrâhîm ez-Zeybek-'Âdil Mürşid. 4 Cilt. Beyrut: Mü'essesetü'r-Risâle, 2009.
- İbn Hayr, Ebû Bekr Muhammed b. Hayr el-İşbîlî. *Fehresetü İbn Hayr el-İşbîlî*. thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf-Mahmûd Beşşâr 'Avvâd. Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmiyye, 1. Basım., 2009.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî. *Kitâbu's-Sikât*. thk. Muhammed 'Abdürreşîd. 10 Cilt. Haydarabad: Matba'atu Meclisi Dâ'ireti'l-Ma'ârifî'l-'Osmâniyye, 1. Basım., ts.
- İbn Mâce, Ebû 'Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni. *es-Sünen*. thk. Şu'ayb el-Arna'ût vd. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1. Basım., 2009.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem el-Mısrî. *Lisânu'l-'Arab*. thk. Ahmed Fâris eş-Şidyâk vd. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 3. Basım., 1994.

- İbn Vehb, Ebû Muhammed 'Abdullah b. Müslim el-Mısırî. *el-Muvatta'*. thk. Hişâm b. İsmâ'îl es-Sînî. Demmam: Dâru İbni'l-Cevzî, 2. Basım., 1999.
- İbnü'l-'Adîm, Ebü'l-Kâsım 'Ömer b. Ahmed el-Halebî. *Buğyetü't-taleb fî târîhi Halep*. thk. Süheyl Zekkâr. 12 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1988.
- İbnü'l-Ebbâr, Ebû 'Abdullah Muhammed b. 'Abdullah el-Kudâ'î. *et-Tekmile li-Kitâbi's-Sıla*. thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf. 4 Cilt. Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmiyye, 1. Basım., 2011.
- İbnü'l-Faradî, Ebü'l-Velîd 'Abdullah b. Muhammed el-Kurtubî. *Târîhu 'ulemâ'i'l-Endelüs*. thk. İbrâhîm el-Ebyârî. 3 Cilt. Kahire-Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Mısırî-Dâru'l-Kitâbi'l-Lübnânî, 2. Basım., 1989.
- İbnü's-Salâh, Ebû 'Amr 'Osmân b. 'Abdurrahman eş-Şehrezûrî. *'Ulûmu'l-hadîs*. thk. Nüreddîn 'Itr. Beyrut-Dimaşk: Dâru'l-Fikri'l-Mu'âsır-Dâru'l-Fikr, 2012.
- Kılınç, Aziz. *Türk Edebiyatında Vasiyetnâmeler*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1. Basım., 2006.
- Kudâ'î, Ebû 'Abdullah Muhammed b. Selâme. *Müsnedü's-Şihâb*. thk. Hamdî 'Abdulmecîd es-Selefî. 2 Cilt. Beyrut: Mü'essesetü'r-Risâle, 1. Basım., 1985.
- Mâlik b. Enes, Ebû 'Abdullah b. Mâlik el-Yemenî. *el-Muvatta'*. thk. Muhammed Fu'âd 'Abdülbâkî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'i't-Türâsi'l-'Arabiyye, 1995.
- Ma'mer b. Râşid, Ebû 'Urve es-San'ânî. *el-Câmi' - 'Abdurrezzâk b. Hemmâm'ın el-Musannef'inin 10. ve 11. cildi-*. thk. Habîburrahman el-A'zamî. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1983.
- Ma'rûf-Arna'ût, Beşşâr 'Avvâd-Şu'ayb. *Tahrîru Takrîbi't-Tehzîb*. Beyrut: Mü'essesetü'r-Risâle, 1. Basım., 1997.
- Mizzî, Ebü'l-Haccâc Yûsuf b. 'Abdurrahman. *Tehzîbu'l-Kemâl fî esmâ'i'r-ricâl*. thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf. 35 Cilt. Beyrut: Mü'essesetü'r-Risâle, 1. Basım., 1988.
- Mu'âfâ b. 'İmrân, Ebû Mes'ûd el-Mevsilî. *Kitâbu'z-Zühd ve yelîhî Müsnedü'l-Mu'âfâ b. 'İmrân el-Mevsilî*. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1. Basım., 1999.
- Mu'âfâ b. 'İmrân, Ebû Mes'ûd el-Mevsilî. *Vasiyetü'l-Mu'âfâ b. 'İmrân el-Ezdî el-Mevsilî ila men belağahû Kitâbuhû mine'l-veled ve'l-karâbe ve sâ'iri'l-Müslimîn*. thk. Rıdvân el-Hasrî. Rabat: Dâru'l-Emân, 1. Basım., 2018.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî. *Sahîhu Müslim*. thk. Muhammed Fu'âd 'Abdülbâkî. 5 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1. Basım., 1991.
- Nesâ'î, Ebû 'Abdurrahman Ahmed b. Şu'ayb. *Kitâbu's-Süneni'l-kübrâ*. thk. Hasen 'Abdülmun'im Şilbî. 12 Cilt. Beyrut: Mü'essesetü'r-Risâle, 1. Basım., 2001.
- Özdemir, Ahmet. *İbâdiyye'nin Ana Hadis Kitabı: el-Câmiu's-Sahîh Müsnedü'r-Rebi' b. Habîb*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2020.
- Özşenel, Mehmet. *Ebû Yûsuf'un Hadis Anlayışı*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2. Basım., 2011.
- Özşenel, Mehmet. *İlk Dönem Hadis-Rey Tartışmaları -Şeybânî Örneği-*. İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1. Basım., 2015.
- Sabrî, 'Âmir Hasen. "Mukaddime". *Kitâbu'z-Zühd ve yelîhî Müsnedü'l-Mu'âfâ b. 'İmrân el-Mevsilî*. mlf. Ebû Mes'ûd el-Mu'âfâ b. 'İmrân el-Mevsilî. 5-172. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1. Basım., 1999.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Muzaffer Yûsuf b. Kız'oglu el-Bağdâdî. *Mir'âtu'z-zamân fî tevârîhi'l-a'yân*. thk. İbrâhîm ez-Zeybek. 23 Cilt. Beyrut: er-Risâletü'l-'Âlemiyye, 1. Basım., 2013.
- Suyûtî, Ebü'l-Fazl 'Abdurrahman b. Ebû Bekr. *ez-Ziyâdât 'ale'l-Mevzû'ât el-müsemma Zeylül-Le'âli'l-masnû'a*. thk. Râmiz Hâlid Hâc Hasen. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Ma'ârif, 1. Basım., 2010.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed. *el-Mu'cemu'l-evsat*. thk. Târik b. 'Avdullah b. Muhammed-'Abdülmuhsin b. İbrâhîm el-Hüseynî. 10 Cilt. Kahire: Dâru'l-Harameyn, 1. Basım., 1995.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed. *el-Mu'cemu'l-kebîr*. thk. Hamdî 'Abdulmecîd es-Selefî. 25 Cilt. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1. Basım., 1983.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. 'Abdullah 'Abdülmuhsin et-Türkî vd. 26 Cilt. Gize: Dâru Hicr, 1. Basım., 2001.

- Tayâlisî, Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd. *Müsnedü Ebî Dâvud et-Tayâlisî*. thk. Muhammed b. 'Abdülmuhsin et-Türkî. 4 Cilt. Kahire: Dâru Hicr, 1. Basım., 1999.
- Vekî' b. el-Cerrâh, Ebû Süfyân er-Ru'âsî. *Kitâbu'z-Zühd*. thk. 'Abdurrahman 'Abdülcebbâr el-Feryevâ'î. 3 Cilt. Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1984.
- Zehebî, Ebû 'Abdullah Muhammed b. Ahmed. *el-Muğnî fi'd-du'afâ*. thk. Nûreddîn 'Itr. 2 Cilt. Katar: İdâretu İhyâ'i't-Türâsi'l-İslâmiyye, 1. Basım., 1987.
- Zehebî, Ebû 'Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şu'ayb el-Arna'ût vd. 25 Cilt. Beyrut: Mü'essesetü'r-Risâle, 2. Basım., 1984.
- Zehebî, Ebû 'Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Târîhu'l-İslâm ve vefayâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. thk. 'Ömer 'Abdüsselâm Tedmürî. 52 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 3. Basım., 1994.